KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 56 no. 4

B.H. STRICKER

Het Corpus Hermeticum

Index op gecommentarieerde passages

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN
NOORD-HOLLANDSCHE, AMSTERDAM/NEW YORK/OXFORD/TOKYO, 1993

ISBN 0-444-85711-7

Copyright van deze uitgave © 1993 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

Zetwerk en druk: Casparie Heerhugowaard BV

Aegyptus, sanctitatis et pietatis magistra – Asclep. Herm., 25

Aegyptii, omnium philosophiae disciplinarum parentes – Macrob., Comment. in Somn. Scip., I 19,2.

§ 1. In[1] mijn doctoraal proefschrift 'De Indeling der Egyptische Taalgeschiedenis', Leiden, 1945, werd door mij onder de zes door het Academisch Statuut vereiste stellingen als vijfde de volgende geponeerd: 'De Hermetische geschriften behelzen, in voor den Griekschen lezer begrijpelijken trant, uiteenzettingen van het systeem van philosophie en wetenschap, ontwikkeld, of althans beleden, door de Egyptische priesterschap gedurende het laatste millennium voor het begin onzer jaartelling'. De redactie van het tijdschrift Mnemosyne stond mij toe deze stelling in deel II der vierde reeks, Leiden, 1949, op blz. 79–80 in korte bewoordingen toe te lichten. Het eigenlijke commentaar op haar werd door mij, in de mening hieraan wel te doen[2], aan de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen aangeboden. Het verscheen, met goedgunstige medewerking van het bestuur, in de Verhandelingen Afd. Letterkunde, nieuwe reeks, deel LXII, no. 4, Amsterdam, 1956, onder de titel 'De Brief van Aristeas'[3].

In deze studie worden de getuigen opgevoerd, aan wier uitspraken de stelling werd ontnomen. Vooral de geloofwaardigheid hunner woorden stond ter discussie; door mij wordt als echt aangezien wat anderen voor vals houden. Het bleek echter nodig aan het betoog een grens te stellen. Ik citeer: 'Het zijn de leerstellingen in deze tractaten vervat, en deze leerstellingen alleen, die beslissend zijn voor de vraag, of de Hermetische letterkunde is wat zij voorgeeft te zijn, een codificatie van Egyptische theologie, of dat zij veeleer als mystificatie moet worden betiteld. Om deze vraag te beantwoorden, zullen de Hermetische leerstellingen stuk voor stuk met de Egyptische vergeleken moeten worden, opdat worde vastgesteld in hoeverre er overeenkomst, in hoeverre er verschil bestaat. Het is hier niet de plaats voor zulk een omvangrijk onderzoek, enz.'[4]. Met deze ontboezeming kon op dat ogenblik worden volstaan. Zij schiep wel een verplichting.

Om aan deze laatste te voldoen werd door mij het overige, taal- en schriftkundige werk terzijde gesteld; niet geheel zonder spijt wellicht, maar toch

[1] De publikatie dezer Mededeling, aangeboden in 1989, werd door mij vertraagd ten einde de Index een zo groot mogelijke omvang te verlenen. Ten langen leste drong de tijd.

[2] Niet-lid zijnde.

[3] Aan de bibliografie is toe te voegen: E. BICKERMAN, Studies in Jewish and Christian History, Leiden, 1976–1986, deel I, blz. 109–200.

[4] De Brief van Aristeas, blz. 114.

met volle overtuiging. Het pad, dat door de Hermetiek heenleidt, moest al tastend worden gevonden. De rechte weg, het schrijven van een op de tekst aansluitend, doorlopend commentaar, was om redenen zo dadelijk uiteen te zetten moeilijk begaanbaar. In werkelijkheid is het probleem der Hermetiek ondergeschikt aan een ander, van zeer veel grotere afmetingen: dat der verhouding der klassieke philosofie tot de Egyptische theologie of, ruimer gesteld, tot de theologie der oud-oosterse volken gezamenlijk. De beschikbare energie moest worden besteed aan het verrichten van peilingen aldaar, waar deze verhouding op enigerlei wijze gemeten kon worden. Aldus voortgaande, bleek het mogelijk de Hermetiek in de discussie te betrekken door aan de telkenmale beschikbare Hermetische passages zo al niet voorrang dan toch stelselmatig opname in de documentatie te verlenen. Het resultaat dezer werkwijze vindt men in de hier gepubliceerde Index nedergelegd. De commentariëring van een werk universeel als het Corpus Hermeticum gaat de krachten van de enkeling te boven en is in feite nimmer ten einde te brengen. Het alhier gebodene, bijeengebracht sedert 1945, verkleint de in de 'De Brief van Aristeas' gesignaleerde lacune en vormt, voor zover het mij betreft, van deze studie het besluit.

§ **2.** De verhouding der klassieke overlevering tot de Egyptische is uitermate onevenwichtig. Wie in het Corpus Hermeticum vertrouwen wenst te stellen, heeft zich daarvan terdege rekenschap te geven. De problemen liggen aan beide zijden hoog opgestapeld.

Egypte is, of lijkt, ten aanzien van Griekenland en Rome de zwakkere. Gedurende lange tijd door de fortuin begunstigd, viel dit land in de periode van het Hellenisme aan de Europese mogendheden ten prooi. Maar reeds lang daarvoor was de nedergang begonnen. Na afloop van het Middenrijk wist een Aziatische coalitie, gaande onder de naam Hyqsos, Neder- en Middel-Egypte te bemachtigen en zich daarin gedurende twee eeuwen, van ± 1800 tot ± 1600 v. Chr. te handhaven. De souvereiniteit werd hersteld onder het Nieuwe Rijk, periode van koloniale expansie, waarin Palestina onder Egyptisch gezag kwam te staan. Vier eeuwen later, in ± 1250 v. Chr., onder de regering der Ramessieden, verloren de Egyptenaren echter de greep over de militaire situatie in dit gewest en tevens die over de maritieme in de Middellandse Zee. Het volk Israël trok uit Gosen weg en maakte zich meester van zuidelijk Palestina, de Egyptische staatsfinanciën stortten ineen. In 671 v. Chr. werd Egypte door de Assyriërs veroverd, in 663 v. Chr. de Egyptische hoofdstad Thebe door de Assyrische koning Asjoerbanipal verwoest. De Perzische koning Cambyses veroverde het land in 525 v. Chr. ten tweede male, legde de steden Heliopolis en Thebe in de as en lijfde Egypte in het Perzische rijk in. Het bleef daarin tot aan de komst van Alexander de Grote in 332 v. Chr. en de stichting der nieuwe hoofdstad Alexandrië. Het Corpus Hermeticum werd onder de regering der Ptolemaeën, diens opvolgers op de troon, geredigeerd. Meer dan twintig eeuwen scheiden ons van deze datum.

Meer dan twintig eeuwen scheiden deze datum van de geboortestonde der Egyptische letterkunde.

Werden gebouwen en monumenten door de vreemdelingen niet gespaard, de letterkunde verging het zekerlijk niet beter. Wij vernemen dienaangaande tot op het laatste ogenblik in het geheel niets. De Ptolemaeën, die toen aan het bewind waren, gevoelden zich Grieken. Zij legden in het door hen opgerichte heiligdom der Muzen, het Museum, binnen de muren van het koninklijke paleis te Alexandrië, een bibliotheek aan, waarin zij manuscripten van de gehele toenmaals bekende Griekse letterkunde deden onderbrengen. Om de Egyptenaren aan zich te binden schonken zij ook dezen hun aandacht. Een nieuwe, Graeco-Egyptische cultus, de cultus van Sarapis, werd gegrondvest, een tempel voor deze god in de stad opgericht en als diens heilige letterkunde het Corpus Hermeticum in het licht gegeven. Wij moeten helaas veronderstellen, dat het daarbij niet bleef, maar dat de provinciale Egyptische heiligdommen in het project werden betrokken en opdracht verkregen hun kostbaarste manuscripten aan de koning in te leveren[5]. De tempel van Sarapis, het Serapeum, had zijn eigen bibliotheek, met een bezit van, naar betrouwbare schatting, twee en veertig duizend acht honderd boeken. Het kan niet anders, of de Ptolemaeën hebben deze inheemse manuscripten daarin doen opnemen. Het Serapeum werd in het jaar 391 A.D. door de Christenen geplunderd en met de grond gelijk gemaakt.

De Egyptische letterkunde is, afgezien van alle uitwendige omstandigheden, alleen reeds door haar hoge ouderdom weinig toegankelijk. Haar structuur en maatschappelijke functie waren geheel andere dan die der klassieke. De Egyptische letterkunde stond, althans gedurende de pharaonische periode, nagenoeg geheel in de ban van de godsdienst. De scheidslijn tussen godsdienst en staatsbestel was nog niet getrokken. De godsdienst beheerste het gehele leven. Hij was stereotiep en werd geacht eeuwigheidswaarde te bezitten. Aanpassingen, welke ook, werden afgewezen. Een Achnaten, pharao van Egypte en uit dien hoofde drager van de staatsmacht, moest dat in de veertiende eeuw voor het begin onzer jaartelling ondervinden. Hij propageerde een godsdienstige hervorming, maar zij stuitte af op de onwil zijner onderdanen en werd na zijn dood in het bloed zijner volgelingen gesmoord. De verstarring, waarin zich de traditionele cultus bevond, was door zijn mislukte poging slechts verduurzaamd. Wij, modernen, worden in de inheemse geschriften der Egyptenaren geconfronteerd met een letterkunde, hoogheilig weliswaar, maar naar haar inhoud te dateren in de eerste helft van het derde millennium v. Chr., kunstmatig op het oude peil gehouden en voor land en volk van later eeuwen niet langer representatief.

Van godsdienst doortrokken, was de Egyptische letterkunde in zekere zin voor al het overige gesloten. De godsdienst omvatte, anders dan bij ons, naast

[5] De Romeinse keizer Septimius Severus ontnam gedurende zijn reis in Egypte aan de inheemse heiligdommen aldaar de in hen bewaarde manuscripten en deed hen in het grafmonument van Alexander de Grote te Alexandrië insluiten: Dio Cass., Hist. Rom., LXXV 13, 2

zijn specifieke inhoud ook kunst, techniek en wetenschap, zodat de lacune niet zeer in het oog springt. Het menselijke gebeuren echter wordt op de achtergrond gehouden. Chronieken, geschiedwerken, kunnen hebben bestaan – de in het Grieks schrijvende Manetho had kennis van de Egyptische geschiedenis – maar geen fragment daarvan is tot ons gekomen. Dat is ten dele, maar niet geheel als speling van het toeval te beschouwen. Dezelfde verhouding tussen godsdienst en wereld beheerst ook de Oud-Indische, Vedische letterkunde. De mens, in de mentaliteit dezer zeer oude volken, telt als soort veeleer dan als individu. In de beeldende kunst der Egyptenaren ontbreekt het portret.

Een leerstuk van de Egyptische godsdienst heeft op zijn wijze negatieve invloed uitgeoefend op de ontwikkelingsgang der letterkunde. Dat is de dusgenaamde *disciplina arcani,* de leer, dat theologie en theologische schriftuur geheim behoren te blijven en aan oningewijden niet mogen worden geopenbaard. Zij is ontlening der theologie aan de staatkunde, gevolg der vereenzelviging beider met elkander; de onderdanen mogen de geheimenissen hunner regenten niet kennen. De leer heeft in het verloop der eeuwen veel van haar scherpte verloren. Spreuken, die onder het Oude Rijk slechts aan de koning in het graf werden medegegeven, werden het onder het Middenrijk ook aan de notabelen en onder het Nieuwe Rijk en later aan een ieder. Dat neemt niet weg, dat de uitsluiting der bevolking principe van staat was en slechts weinigen zich aan het alom heersende analfabetisme wisten te onttrekken; naar verhouding vermoedelijk slechts een fractie dergenen, die in de periode van het Hellenisme daartoe in staat waren. In de eeuwen van Egypte's grootheid lagen de fundamentele letterkundige werken in de bibliotheken der tempels opgeslagen, opgetekend in handschriften, die noch vermenigvuldigd, noch verbreid werden en slechts bij betoon van gunst mochten worden geraadpleegd. Werd het gebouw door een ramp getroffen, de schatten aan geschiedenis en wetenschap gingen voor immer teloor. De Joden stelden gedurende de Babylonische ballingschap hun sacrale letterkunde door verbreiding onder de ballingen veilig. De Perzen lieten dit in hun land na en bestendigden de oude toestand. Toen de Moslims zich in Perzië nestelden en de inheemse heiligdommen werden verwoest, gingen op onbeduidende resten na de een en twintig boeken van het inmiddels – maar te laat – gecodificeerde Avesta verloren.

Moeilijkheden van niet minder formidabele aard verrijzen, wanneer wij ons wenden tot de oud-Egyptische middelen van expressie. Het voornaamste en oudste dezer was de symboliek. Zowel het denken als het schrift der Egyptenaren was symbolisch. Wat zich door zijn onlichamelijkheid niet liet afbeelden, werd door hen wedergegeven bij middel van analogie. Symbolisch vooral was de theologie, de wetenschap, waarin alle zekerheden onzeker zijn. De tientallen goden, die in het door mij besproken Embryologische Tractaat optreden, de honderdtallen andere, die dat in de overige daaraan verwante tractaten doen, zij zijn allen functies of complexen van functies in menselijke gestalte wedergegeven. De zwakte van de symbolische wedergave is gelegen

in de onbestemdheid der analogie. Het symbool heeft steeds een veelvoud van betekenissen, die onafscheidelijk met elkander zijn verbonden. De begripsvorming schiet daarbij te kort. In de Griekse teksten eerst verschijnt de ὅρος, definitie of begripsbepaling. De definitie typeert het individuele zijn der dingen; het symbool geeft niet meer dan hun onderlinge verwantschap aan.

Het hiëroglyphenschrift, symbolisch van oorsprong, bevatte van den beginne af een phonetische component, die het de Egyptenaren mogelijk maakte de gesproken taal nagenoeg volledig weder te geven. De hiëroglyphen vormen niet een abstract lijnenspel, maar zijn afbeeldingen van concrete zaken. Zij nemen daarom meer plaats in dan de alfabetische letters van later eeuwen. Een tekst, in hiëroglyphen of in de daarvan afgeleide cursieve schriftsystemen opgeschreven, wordt tot een derde van zijn omvang herleid, wanneer in letters getranscribeerd. In de oudste periode was het schrift monumentaal. De teksten werden in de stenen achtergrond van rotswanden en gebouwen uitgebeiteld. Religieus conservatisme hield deze zede in stand, zodat een aanzienlijk gedeelte van datgene, wat heden voor oud-Egyptische letterkunde doorgaat, uit epigrafie, bijschriften en inschriften, bestaat. In de praktijk van alle dag schreef men op palmbladeren, potscherven, houten plankjes, alles geschikt voor mededelingen van zeer beperkte omvang. De letterkunde in strikte zin werd opgetekend op papyrusbladen, een kwetsbaar, bewerkelijk en dus kostbaar materiaal, waarvan spaarzaam gebruik moest worden gemaakt. Wie het zich enigermate veroorloven kon, nam een op een papyrusrol geschreven exemplaar van het Dodenboek met zich mede in het graf. Terwijl de officiële in de tempels bewaarde handschriften met letterkundige inhoud in het verloop der tijden op de beschreven wijze verloren gingen, bleven deze particuliere rollen, beveiligd door de beslotenheid van het graf, bewaard. De exemplaren van het Dodenboek maken op hun beurt meer dan de helft uit van het geheel der op papyrus gestelde oud-Egyptische letterkunde. Welke aldus in omvang wordt gehalveerd; want de exemplaren van het Dodenboek bieden in alle eeuwen onveranderlijk dezelfde tekst. De andere helft, die de werken van letterkundige en wetenschappelijke inhoud omvat, is niet in inheemse selectie overgeleverd, maar bij opgraving, krachtens speling van het toeval en in flarden aan het licht gebracht.

De hiëroglyphen werden ontcijferd in het jaar 1822. In de anderhalve eeuw sedertdien verlopen is de inhoud der bestaande restanten der oud-Egyptische letterkunde ontsloten en geïnventariseerd. De Egyptische grammatica telt nog problemen, die echter aan de vertaalbaarheid der teksten weinig afbreuk doen. Met de Egyptische lexicografie is het minder gunstig gesteld. Van ongeveer de helft der woorden staat de betekenis niet vast, hetgeen maar al te vaak een overigens vertaalbare tekst onbegrijpelijk maakt. De omvang der letterkunde is zeer gering. De gezamenlijke schriftelijke, inclusief epigrafische, nalatenschap der Egyptenaren staat tot die van Grieken en Romeinen in een verhouding van schattingsgewijze één tot honderd. Beperkt tot de letterkunde in strikte zin, kan zij veeleer in de nabijheid van één tot duizend liggen. Een oud-Egyptische literatuurgeschiedenis kan zelfs schets-

matig niet worden opgesteld. De godsdienst is in de letterkunde het best, of liever – het is reeds gezegd – alom vertegenwoorigd. In de Pyramideteksten, de Sarcofaagteksten en het Dodenboek, doch slechts in deze, beschikken wij over een keten van inheemse overlevering, die de vergelijking met soortgelijke ketenen bij de jongere volken kan doorstaan. Andere geschriften van godsdienstige inhoud wekken de indruk tot litteraire genres te behoren, zonder dat zich zulks laat bewijzen. Juridische oorkonden zijn in menigte bewaard, maar van het bestaan van een juridische vaklitteratuur blijkt weinig. De geschiedschrijving ontbreekt. Geschriften van profane, exacte wetenschap zijn niet tot ons gekomen en kunnen ook niet hebben bestaan. De overdracht van kennis moet op grote schaal mondeling zijn geschied en slechts het weinige daarin, waaraan eeuwigheidswaarde werd toegekend, werd, in godsdienstige composities geïncorporeerd, schriftelijk vastgelegd. De fragmenten der bellettrie geven ons een levendig beeld der Egyptische maatschappij. Bijeengevoegd, vullen zij in vertaling een boekje in quarto-formaat van, naar ik meen, twee of driehonderd bladzijden. Aldus samengevat de restanten van oud-Egyptische letterkundige bedrijvigheid, verdeeld over dertig eeuwen geschiedenis.

Het leveren van commentaar op het Corpus Hermeticum vanuit de Egyptische geschriften is mogelijk. Het is voor een in wijder verband daartoe behorende tekst, de Memphitische hymne aan Isis, ook reeds gedaan[6]. De identiteit van Hermetische en Egyptische leer kan in vele gevallen worden aangetoond. Maar de opbrengst van deze werkwijze is als gevolg der zojuist opgesomde negatieve factoren toch bescheiden van omvang. Al te dikwijls moet men zich, onder voorbijgaan aan de in de Hermetische tekst gegeven definities, vergenoegen met het schetsen van de Egyptische achtergrond daarvan. Een bewijs, dat het Corpus Hermeticum codificatie is van oud-Egyptische theologie en philosofie, kan uit deze schamele oogst niet worden getrokken. Voor een ieder, classicus dan wel oriëntalist, is een blik op de tekst van het Corpus voldoende – schijnt althans dat te zijn – om zijn inhoud te typeren als Griekse philosofie in Egyptische omlijsting; het oordeel van CASAUBON in 1614.

§ **3.** Tegenover de Egyptenaren, de Grieken en de Romeinen. Ook deze laatsten moeten in de context der Hermetiek benaderd worden met enig inzicht in hun mogelijkheden.

Na de nederlagen der Egyptenaren ter zee, die de dynastie der Ramessieden ten val brachten, daaraan althans een bijdrage leverden, ontwikkelden de Phoeniciërs een koloniale politiek, die haar bekroning vond in de stichting der stad Carthago op de noordelijke kust van Afrika in 814 v. Chr. Een handelsroute was daarmede geschapen, die het oostelijke en het westelijke bekken der Middellandse Zee met elkander verbond. In reactie op het succes der Phoeniciërs schiepen Grieken en Egyptenaren een concurrerende route.

[6] Door MÜLLER en BERGMAN, zie Bibliografie.

Deze doorsneed de reeds bestaande kruislings en smeedde een band tussen het noorden en het zuiden, tussen het Europese en het Afrikaanse vasteland. De stad Athene vormde het noordelijke bruggehoofd, de stad Saïs in de Egyptische Delta het zuidelijke. Athene kwam nu snel tot welvaart, werd tot centrum van intellectuele leven en daardoor feitelijk, zij het niet officieel, tot hoofdstad van Griekenland.

Het beeld van Egypte beheerste de streken rondom het bekken van de Middellandse Zee. De invloed van het land op deze wereld was tanend, maar toch nog zeer groot. Door de volken gezeteld op Afrika's noordkust, analfabeten tot aan de invoering van de Islaam, moet Egypte als bakermat aller cultuur beschouwd zijn geweest. De Phoeniciërs zelf, tot in een zeer recent verleden door de Egyptenaren overschaduwd en ten dele gekoloniseerd, waren te laat tot zelfstandigheid gekomen om zich aan hun Egyptische achtergronden geheel te kunnen onttrekken. In hun eigen koloniën, Carthago en de steden van zuidelijk Spanje, was hun taal, Semietisch en van de Egyptische zeer verschillend, de voertaal, maar werd een levensbeschouwing gehuldigd, die, zo al niet met de Egyptische te identificeren, voor beïnvloeding vanuit Egypte volkomen toegankelijk was.

De Grieken speelden hunnerzijds op de intellectuele suprematie der Egyptenaren in. Mannen als Democritus, Eudoxus, Herodotus, Lycurgus, Plato, Solon, Thales en vele anderen hunner bezochten het Nijldal om zich daar te doen onderrichten en zich op hun levenswerk voor te bereiden. De grote eilanden der Middellandse Zee, Kreta, Cyprus, Rhodos, hadden lang voor de stad Athene met de Egyptenaren nauwe betrekkingen onderhouden en hun kennis ter zake aan het Griekse vasteland doorgegeven. Pythagoras, geboortig uit het eiland Samos, stichtte in Zuid-Italië de leerschool, waaraan zijn naam verbonden zou blijven, en gaf aldaar zijn leerlingen in Griekse taal gesteld, aan Egyptisch model ontnomen onderricht. Zuid-Italië, Zuid-Spanje, de Griekse eilanden, het zijn nog heden de delen van Europa, waarin de blik evenzeer op de tegenoverliggende Afrikaanse kust in het zuiden als op het centrum des lands in het noorden is gericht.

De machtshonger der Perzen, die na de verovering van Egypte in 525 v. Chr. ook de noordelijke kust der Middellandse Zee in hun rijk wensten te incorporeren, bracht in de bestaande verhoudingen een fundamentele wijziging. Zij vielen Griekenland aan, 480 v. Chr., en werden verslagen. Anderhalve eeuw later toog vanuit dat land Alexander, genaamd de Grote, en veroverde het Perzische rijk in volle uitgestrektheid. De periode van het Hellenisme ving aan. De Griekse taal zou de voertaal der wereld worden, de Griekse levenstrant de volken onderling verbinden. Staat en kerk werden gescheiden. Aan de nationale godsdiensten werd de vrijheid gelaten, maar zij werden geregistreerd bij middel van in het Grieks geredigeerde codificaties. De macht der Grieken ging reeds een eeuw later op de Romeinen over, die uit politieke overwegingen het Hellenisme in stand hielden en daarmede een scheidslijn tussen oost en west markeerden. Vanaf dat ogenblik vonden de volken van het Midden-Oosten niet langer een volk als zijzelf tegenover zich,

maar een werelddeel; en dat werelddeel, Europa, ondanks geringe bevolkingsdichtheid beschikkend over een enorm mensenmateriaal, zou zich te hunnen koste blijvend verrijken. De Europeanen wisten van de volken van het Midden Oosten slechts datgene af, wat de Grieken hun wensten door te geven. Zij ontwikkelden hun standaarden op grondslag van de cultuur van de Grieken en Romeinen zelf, die der hunnen waren.

Ten einde de zuidelijke en oostelijke kust der Middellandse Zee en vooral ook Egypte in bedwang te houden, hadden de Europese mogendheden militaire steunpunten nodig op het vasteland van Afrika en Azië. Het eerste dezer werd gevestigd door de Grieken in de zevende eeuw v. Chr. Het was de door hen als Cyrenaïca betitelde landstreek, gelegen op de grens van het Egyptische en het Carthaagse rijk en door beide aan elkander betwist. Het tweede werd het land Palestina, gelegen op de grens van het Egyptische en het Syrische rijk, die het eveneens elkander niet gunden. De Romeinen, die het rijk der Ptolemaeën ten val brachten, begunstigden de Joden een tijd lang; om hen, toen zij hen niet langer nodig hadden, te laten vallen. Kort voor het ogenblik, waarop dit laatste geschiedde, ontstond in Palestina een nieuwe godsdienst, het Christendom. Hij breidde zich uit als een lopend vuur en zou drie eeuwen later de godsdienst der Romeinen zelf zijn. De overwinning van het Christendom bereidde de nationale godsdiensten van het Midden-Oosten de ondergang. Toen het Serapeum te Alexandrië werd verwoest, moet het werk aan het Corpus Hermeticum zijn gestaakt, althans officieel. In de eeuwen daarop volgend ging de gehele Griekse litteratuur over Egypte te gronde: de geschiedschrijving betreffende de dynastie der Ptolemaeën in volle omvang; de reisverslagen der Grieken, die in het verleden het Nijldal hadden bezocht en hun ervaringen aldaar op schrift hadden gesteld; de lokale in het Grieks gestelde geschriften, veelal vertalingen van Egyptische, die tussen beide op Egyptische bodem woonachtige bevolkingsgroepen hadden bemiddeld.

De Romeinen verbreidden de Christelijke godsdienst en de klassieke cultuur in Europa. De vestiging van het Christendom, de vernietiging der inheemse godsdiensten, nam een tiental eeuwen in beslag. In de periode der Renaissance, toen deze strijd gestreden was, kwam de klassieke cultuur in Europa in het middelpunt der belangstelling te staan. De samenstelling van het antieke erfdeel, Christelijke godsdienst van Joodse signatuur, vermeerderd met de profane letterkunde van Grieken en Romeinen, was toen sedert lang bepaald. Na de Renaissance verkreeg deze feitelijke toestand dogmatische dimensie. Het koloniale tijdperk brak aan, waarin Europa, op alle fronten zegevierend, zijn grenzen overschreed, nieuwe, on- of dunbevolkte werelddelen met zijn bevolkingsoverschotten vulde, de volkeren der oude wereld klem zette en aan zich onderwierp. De tegenstelling tussen Europa en de rest der wereld tekende zich af, met steeds groter scherpte.

In de achttiende en negentiende eeuw begonnen de aan de klassieke cultuur voorafgaande culturen van het Midden-Oosten de aandacht te trekken. Hiëroglyphenschrift en spijkerschrift werden ontcijferd. Maar de inhoud der

van nu af leesbare teksten stelde teleur. Van de Egyptische bleek de ene helft, de sacrale letterkunde, onverstaanbaar, de andere helft, de profane, van intellectueel lager orde. Het dogma – zoals ik het in het vervolg noemen zal –, het dogma der Griekse superioriteit, verkreeg daarmede zijn definitieve gestalte. Westerse en oosterse levensbeschouwing zijn elkander wezensvreemd; tegenover de fiere Hellenen staan de zwoele oosterlingen. Wie durft heden, met name in zijn appreciatie der klassieke cultuur, anders te spreken? Gezegd moet echter worden, dat van dit dogma, in bovenstaande formulering van recente datum, de wortels tot in het grijze verleden terugreiken. De vreemdeling gold in de theologische stelsels der oudheid, waarin in de godsdienst ook het huidige begrip der nationaliteit besloten lag, als vijand Gods. Dat was zo bij de Egyptenaren, dat was evenzo bij Joden, Grieken en Romeinen.

Het Corpus Hermeticum verkreeg in Europa bekendheid in het jaar 1471, toen MARSILIO FICINO een Latijnse vertaling van de eerste veertien der in totaal zeventien onder de titel daarvan vervatte tractaten in het licht gaf. FICINO was lid van de door Cosmo de Medici begunstigde Florentijnse academie. De publikatie maakte grote opgang. Men was ervan overtuigd in het werk de sleutel tot het begrip van het oud-Egyptische geestesleven te hebben gevonden. De ontgoocheling volgde in 1614. ISAAC CASAUBON, de bekende Geneefse beoefenaar der klassieke studiën, gaf in dat jaar een bundel verzamelde wetenschappelijke opstellen uit, in het eerste welker hij betoogde, dat het Corpus, wel verre ervan in origineel tot in de pharaonische periode terug te reiken, uit de tweede helft van de eerste eeuw onzer jaartelling stamt en niet meer is dan een pastiche, opgemaakt uit een secundaire wedergave van Platonische philosofie, doorschoten met Christelijke insluitsels. Het nageslacht heeft deze zienswijze overgenomen, het werk door de datum van compositie tot in de derde of vierde eeuw A.D. te verleggen nog verder verjongd, doch twijfel geuit, en dit eerst in de allerlaatste jaren, aan het bestaan der Christelijke insluitsels. CASAUBON heeft ongetwijfeld gelijk gehad inzake de door hem veronderstelde betrekking bestaande tussen het Hermetische en het Platonische Corpus. Maar hij heeft het onderzoek, zijn gelijk ten spijt, op een verkeerd spoor geleid. Het naïeve geloof van FICINO en de zijnen is groter geweest dan de door hem geleverde kritiek.

De belangstelling voor het Corpus Hermeticum taande niet; alleen reeds de door FICINO bezorgde uitgave werd twee en twintig keer herdrukt. CASAUBONS ingreep had echter tot gevolg, dat de tekst, behalve voor een slinkend aantal getrouwen, in de waardering daalde, zijn plaats onder de documenten van godsdienst en philosofie verloor en terecht kwam in de litteratuur van magie en occultisme. Tegen deze achtergrond werd hij door R. REITZENSTEIN, met wie de reeks der moderne commentatoren van het werk aanvangt, in 1904 aan een gedetailleerd onderzoek onderworpen. REITZENSTEIN betoont zich meer dan CASAUBON bereid oud-Egyptische theologie in de tractaten terug te vinden, maar is evenmin als deze in staat haar eruit te lichten. Hij is van mening, dat de tractaten van het Corpus door Grieken zijn geschreven; maar door Grieken in Egypte woonachtig, die, zonder concessies te doen aan

hun eigen nationale godsdienst en philosofie, de Egyptenaren de hand reikten door het aanbrengen van enig Egyptisch getint mythologisch franje.

De strijd tegen het dogma der Griekse superioriteit werd in de oudheid door de volken van het Midden-Oosten gevoerd, zonder dat dezen hem vermochten te winnen. De Egyptenaren, militair sedert lang verslagen, hadden hun hoop gevestigd op de piëteit der nieuwe machthebbers. Deze bleek niet geheel te ontbreken, zij staat verwoord in de geschriften der oudere Griekse auteurs. Maar onder Alexander de Grote barstte met de macht der Grieken ook hun hoogmoed los, werden alle grenzen van betamelijkheid overschreden en werd naar rede niet langer geluisterd. De philosofen der Stoïsche school, die ten aanzien der oosterse volken matiging bepleitten, moesten Athene verlaten en vestigden zich op het eiland Rhodos, voor de kust van Klein-Azië. De Joden wisten het erfdeel hunner voorvaderen veilig te stellen, daarin zelfs enigermate gesteund door Perzen en Grieken, die hun hulp tegen Egypte nodig hadden. Maar zij werden door de Romeinen als natie vernietigd. Over de Syrische volken en godsdiensten zij hier gezwegen. Het Christendom, uit de boezem der Joodse gemeenschap voortgekomen, was succesvol daar, waar de Stoïcijnen hadden gefaald. Het breidde zich uit in het inmiddels niet langer Griekse, maar Romeinse rijk en kreeg aldaar de concurrentie te duchten der Egyptenaren, wier godsdienst datzelfde deed. De overwinning van het Christendom beduidde voor de ambities dezer laatsten het einde. Ook onder de Christenen betoonden de eerste generaties zich piëteitvol ten aanzien van het Egyptische verleden. Clemens Alexandrinus en Origenes, beiden Alexandrijn, spreken over het Corpus Hermeticum, dat zij als authentieke codificatie van de inheemse godsdienst beschouwen, met eerbied; en evenzo doet het de Noord-Afrikaan Lactantius. Maar de overwinning had op de Christenen dezelfde uitwerking als zij eens op de Grieken had gehad. Het Serapeum te Alexandrië werd prijsgegeven, het Corpus Hermeticum door een Augustinus weggeschreven.

Het Christendom maakte in de landen van het Midden-Oosten, door hun tenachterstelling verbitterd, op zijn beurt plaats voor de Islaam, schepping van de profeet Mohammed en door Joodse en Christelijke leer sterk beïnvloed. Na de verovering van Egypte in 640–642 A.D. legde de Arabische veldheer ʿAmr ibn-al-ʿĀṣ de oude, uit de pharaonische periode daterende hoofdstad Memphis in de as; duidelijkerwijze om met het heidense verleden af te rekenen. In de eeuwen daarop volgend werd de wetenschappelijke letterkunde der Grieken in het Arabisch vertaald en bouwden de Moslims, op deze vertalingen steunend, hun eigen Islamietische wetenschap op. In het nu geheel vijandige Europa werd deze activiteit gadegeslagen en opgevat als aanvullend bewijs van het religieuze en intellectuele onvermogen der prae-Helleense volken.

Het dogma der Griekse superioriteit heeft het bereik der klassieke studiën gehalveerd door de vraag naar de oorsprong der Griekse cultuur buiten discussie te stellen. Mede in reactie op de ontsluiting der litteraturen van het antieke Midden-Oosten is de oudste fase der Griekse, voor zover godsdienst

en philosophie betreffend, in de bijzondere belangstelling der hedendaagse onderzoekers komen te staan. Verzamelingen werden aangelegd van de fragmenten der in hun volledigheid verloren gegane werken van de Griekse theologen, philosofen en geschiedschrijvers der vroegste eeuwen, met het doel van hen uitgaande het geestesleven der periode te reconstrueren. Ongelukkigerwijze zijn deze fragmenten, behoudens een uitzondering, slechts snippers, door hun minimale omvang voor de werken, waaraan zij ontnomen zijn, in het geheel niet representatief. De opbrengst bestaat uit niet meer dan een aantal verspreide tekstpassages zonder onderling verband. Haar lezend met de ogen der oriëntalistiek, verkrijgt men de indruk, dat veel van datgene, wat in haar wordt uitgesproken, ook op de volken van het Nabije en het Verre Oosten van toepassing is. Maar hier, en juist hier, treedt het dogma in werking. Zaken, die zowel in de letterkunde der Grieken als in die der oosterse volken geformuleerd staan, bepaalt het, kunnen dezelfde vorm hebben, maar deze vorm dekt in beide gevallen een geheel verschillende inhoud. De Griekse auteurs zelf wijzen dikwijls op de oosterse oorsprong der door hen beschreven Griekse inzettingen en zeden. Deze toeschrijvingen, aldus wederom het dogma, berusten niet op waarheid. Zij vormen een *interpretatio Graeca* en zijn uitingen van romantiek, ingegeven door het verlangen der Grieken hun eigen cultureel erfgoed een exotische achtergrond te verlenen.

De scheidslijn, die de volken van het antieke Midden Oosten met onverbiddelijkheid hun plaats wijst, wordt aan de noordzijde van Griekenland tegenover de volken van Europa niet doorgetrokken. De superioriteit der Grieken ten aanzien dezer laatsten had geen bewijs nodig; zij was evident. In het begin der negentiende eeuw werd de saamhorigheid herkend der heden als Indo-Europees betitelde talen. Een weinig later werd uit deze ontdekking de consequentie getrokken: aan de taalkundige eenheid beantwoordde de eenheid van godsdienst. De volken van Noord- en Midden-Europa en die van Noord- en Midden-Azië waren in de oudheid analfabeet. Gegevens over de door hen beleden godsdiensten zijn indirect en ontoereikend. Slechts een hunner springt uit door het bezit van een eigen letterkunde, dat der Perzen. Met hen dan ook is door de Hellenisten aansluiting gezocht. Het dogma is daarbij niet in het gedrang gekomen, maar de parallellen in godsdienst en philosofie bleken zo talrijk te zijn, dat de vraag naar de oorsprong der Griekse superioriteit thans gesteld en tot op zekere hoogte ook beantwoord kon worden. Griekse godsdienst en philosofie zijn van oorsprong Indo-Europese godsdienst en philosofie. Zij zijn daarvan krachtens de begaafdheid en de verdiensten van het Griekse volk de meest schitterende representant. Maar de Griekse superioriteit werd door de Indo-Europese volken enigermate gedeeld. Minderen dan de Grieken, waren dezen de meerderen der volken buiten het Indo-Europese verband. Onnodig te zeggen, dat Europa als geheel de universele erfgenaam van deze superlatieve aanleg is geworden.

Tegenover de as Griekenland-Perzië de as Egypte-Perzië. De gelijkenis van de Egyptische godsdienst met de Perzische is niet minder treffend dan die van de Griekse met deze laatste. Men kan zonder ongeloofwaardig te worden

zover gaan de Egyptische en de Perzische godsdienst als lokale varianten van elkander te betitelen. En deze verwantschap is niet tot Egypte en Perzië beperkt. Zij strekt zich terzijde van Egypte uit over de volken der Semietische, terzijde van Perzië over de volken der Indo-Europese talengroep. De godsdienst al dezer is ondanks individuele en somtijds grote verschillen in wezen dezelfde. De hypothese betreffende het bestaan van een Indo-Europese collectieve godsdienst komt daarmede op een wel zeer wankele basis te staan. Het Indo-Europese bevolkingselement ontbrak in Egypte en in de landen der Semieten volledig. Maar ook het dogma der Griekse superioriteit verliest in betekenis. De aan de Grieken toegeschreven superioriteit is niet, overeenkomstig het dogma, van methaphysische aard, maar is gevolg van toevallige omstandigheden. Als daar zijn: 1° De grotere jeugd der Grieken, die eerst twintig en meer eeuwen later in het licht der geschiedenis traden dan de volken van het Midden Oosten, minder dan deze aan het verleden gebonden waren en zich van meet af aan van de nieuwste inzichten van wetenschap en techniek konden bedienen. 2° De militaire macht der Macedoniërs, die alle genoemde volken onder Grieks gezag brachten en daarmede voor allen de weg openden naar de toenmalige nieuwe wereld, het Europese vasteland.

De leer der *interpretatio Graeca* vormt een werkhypothese, opgesteld tot bemanteling van het onvermogen der commentatoren Griekse en oosterse overlevering aan elkander te passen. Liggen de verhoudingen zo, als in de vorige alinea aangegeven, de aanpassing moet mogelijk zijn. De weg daartoe wordt sedert lang begaan. Hij is die van het comparatisme, de godsdienst-historische vergelijking. Voorwaarde tot het verkrijgen van een positief resultaat is, onder meer, dat het dogmatische vooroordeel wordt opgegeven. Godsdienst- en litteratuurgeschiedenis verlopen niet in een vloeiende lijn. Godsdienst wordt geopenbaard, letterkunde door de mens in maatschappelijk verband geschapen. Beide hebben een traagheidsfactor: de neiging, eenmaal bestaand, zichzelf gelijk te blijven. Tussen Griekse en Egyptische godsdienst, philosofie en letterkunde gaapt een kloof van twintig eeuwen. Eenzelfde leerstuk vindt bij de Egyptenaren uitdrukking in de afbeelding van een concreet voorwerp, een hiëroglyphe, bij de Grieken in een tekstuele definitie. Om beide tot elkander te herleiden moet men van de hiëroglyphe de abstracte bindingen opsporen, van de tekstuele definitie de concrete.

Godsdienst en cultuur zijn niet met elkander te vereenzelvigen, maar op enigerlei wijze toch aan elkander evenredig. De archaeologische nalatenschap der Egyptenaren is zowel kwantitatief als kwalitatief superieur aan die aller overige volken van het antieke Midden Oosten. Aan de Joodse godsdienst, enige der aldaar beleden godsdiensten tot in het heden bewaard, beantwoordt geen Joodse archaeologie van noemenswaardige betekenis. De in opdracht der Joodse koningen uitgevoerde architectonische werken waren uitbesteed aan Phoenicische kunstenaars. Zij zijn alle teloorgegaan. Wat nog heden vanuit de Palestijnse bodem aan het licht komt, is ruw en onbehouwen. De materiële cultuur der Phoeniciërs zelf, in het Phoenicische moederland en in het Carthaagse koloniale rijk, was provinciale variant der Egyptische. De

materiële cultuur der Grieken, in haar archaeologische aspect in den beginne door de Egyptische sterk beïnvloed, ontwikkelde zich tot zelfstandigheid en werd voor Europa maatgevend. De Joden bewonderden de wijsheid der Egyptenaren, de Grieken bewonderden, alvorens zij de macht hadden gegrepen, nagenoeg alles wat Egyptisch was. De dogmatische zienswijze verleent de Egyptenaren cultuur zonder geestesleven, de Joden godsdienst zonder cultuur, de Grieken geestesleven en cultuur zonder godsdienst. Het lijkt alles karikaturaal, maar het wordt in alle ernst als historische waarheid gepresenteerd; en dat vergt veel van de verbeeldingskracht.

Egyptenaren, Joden, Perzen, Grieken en Romeinen spraken ieder hun eigen taal en beleden ieder hun eigen godsdienst. Het moderne wetenschappelijke onderzoek heeft de onderlinge verschillen blootgelegd en scherpe scheidslijnen tussen hen allen getrokken. Het gevolg daarvan – uiteraard niet het enige – is de verbrokkeling geweest, die heden voor ons ligt. De wetenschap bestaat echter niet slechts bij methode, zij bestaat ook bij intuïtie. De inhoud van theologie en van philosofie is constant en in de menselijke geest bij definitie aanwezig. Afgaande op wat men heden het gezonde verstand pleegt te noemen, moeten wij veronderstellen: 1° dat de genoemde volken in hun theologisch en philosofisch denken volstrekt soeverein waren, 2° dat zij uit hoofde daarvan in staat waren tot volledig begrip van elkanders stelsel. Vanuit het oogpunt beider praemissen beschouwd, is het dogmatische beeld der Griekse philosofie niets anders dan drogbeeld. De leerstellingen dezer laatsten moeten ook door de overige volken gehuldigd zijn geweest en in een letterkunde als met name de Egyptische, die zoveel verder in het verleden terugreikt dan de Griekse, geïdentificeerd kunnen worden.

§ **4.** Het Corpus Hermeticum is een der vele codificaties van Griekse philosofie. Wie naar de oorsprong dezer zoekt, moet uitgaan van de werken van Plato en Aristoteles, de oudste en meest omvangrijke in dit genre, die aan alle overige tot voorbeeld hebben gestaan. Conclusies aangaande de oosterse oorsprong der door beide auteurs behandelde leerstellingen zijn ook voor het Corpus Hermeticum bindend; zelfs dan, wanneer het bewuste leerstuk toevalligerwijze in de daarvan bewaarde fragmenten ontbreekt. Het is anderzijds niet zo, dat het Corpus Hermeticum als overtollig terzijde gelegd kan worden. De Egyptische bestanddelen in de Hermetische geschriften zijn waarlijk meer dan franje alleen. De zonnecultus, maar ook talloze andere onderwerpen de Egyptenaren dierbaar staan in deze geschriften volop in de belangstelling; al worden zij bezien vanuit het gezichtspunt der Hellenistische maatschappij. De afhankelijkheid van het Corpus Hermeticum van Plato en Aristoteles is groot en toch betrekkelijk; hetgeen trouwens geldt van de geschriften der jongere Griekse philosofen in het algemeen. De oorspronkelijkheid aan Plato en Aristoteles door de Hellenisten toegekend is buiten alle proportie, de verdiensten der lateren worden al te gemakkelijk onderschat. Verdiensten heeft het Corpus Hermeticum zekerlijk. Het bevat vele kernachtige formuleringen, die men bij Plato en Aristoteles tevergeefs zal zoeken.

De belangstelling voor het Corpus Hermeticum is groot geweest gedurende de Renaissance. Zij taande ten gevolge van de kritiek van CASAUBON en groeit thans weder langzaam aan. De tekst is door verschillende moderne onderzoekers van doorlopend commentaar voorzien en wordt in vele moderne publikaties geciteerd. De exegese gaat onveranderlijk uit van het dogma: het Corpus is een verzamelwerk der Hellenistische periode en bevat Griekse philosofie; niet die van een der philosofische scholen, maar een selectie uit die harer alle, en niet langer zuiver, maar vervalst door een component van oosterse, dat wil zeggen Egyptische, Joodse, Perzische en Christelijke leerstellingen. Het leeuwedeel van het onderzoek, dat geheel in de handen der Hellenisten ligt, betreft de verwantschap van het Corpus met de geschriften der overige Griekse philosofen. De behandeling van de oosterse component is meer incidenteel en leidt veelal niet tot eenstemmigheid. Aan de waarde der gegevens op deze wijze aan het licht gebracht, bestaat geen twijfel; de kritiek op het dogmatische standpunt behoeft hier niet te worden herhaald. Het is wel zo, dat de onderschatting der oosterse werkelijkheid de commentatoren somtijds ook in hun beoordeling der Griekse feiten parten speelt.

De bemoeienissen der Hellenisten betreffen de tekst van het Corpus Hermeticum, niet zijn titel; die met stelligheid naar Egypte verwijst en niet naar Griekenland. Het commentaar vanuit de Griekse letterkunde moet opgewogen worden door een commentaar vanuit de Egyptische. Het werk aan deze alternatieve exegese verkeert ten gevolge der in § 2 geschetste negatieve omstandigheden nog in het experimentele stadium. Het is op dit ogenblik niet mogelijk een doorlopende, aan de inheemse teksten ontleende toelichting op de tractaten van het Corpus te bieden. Men moet zich vooralsnog vergenoegen met de toelichting van incidentele tekstpassages. Maar ook onder deze beperking is het arbeidsveld ruim. Twee wegen leiden tot het gewenste doel: de ene direct, de andere indirect.

De directe weg is de weg der inductie. Hij is die der philologie en bestaat in de identificatie der Egyptische leerstellingen, die in het Corpus Hermeticum worden teruggevonden. Het getal dezer is aanzienlijk; toegegeven zij, dat de term leerstellingen dikwijls een te groot woord is voor waarheden van wel zeer algemene aard. Het getal breidt zich ook gestadig uit. Hermetische, of liever Griekse philosofie, is de philosofie onzer dagen. De Egyptische teksten zijn moeilijk te doorgronden. Gelukt het een passage van enigermate speculatieve inhoud op te helderen, daarmede is gewoonlijk een inzicht gewonnen, dat in de philosofische letterkunde der Grieken, eventueel ook in het Corpus Hermeticum, terug te vinden is; veelal in uitgewerkte vorm en in meer systematische context. Theologie en philosofie doordringen het geheel der Egyptische schriftelijke nalatenschap. De kans van slagen is uiteraard het grootst in die geschriften, die bij uitsluiting aan beide wetenschappen gewijd zijn: de dodenteksten der oudere periode, als daar zijn de Pyramideteksten, de Sarcofaagteksten en het Dodenboek; de dodenteksten der latere periode, de symbolische prentenboeken aangebracht in de graven der koningen van het Nieuwe Rijk, als het boek Amdoeat en andere daaraan verwant; en als derde

groep de teksten aangebracht op de wanden der Egyptische, veelal uit de Ptolemaeïsche periode daterende tempels. Al deze teksten zijn door hun ontoegankelijkheid afschrikwekkend, maar blijken in de schaarse gevallen, waarin men hun inhoud natrekken kan, toch grote diepgang te hebben. De alleroudste laag van speculatief denken in Egypte is echter gelegen in de hiëroglyphiek. De Egyptenaar der prae-dynastieke periode tekende datgene, wat hij op andere wijze niet vermocht uit te drukken. De hiëroglyphe werd tot letter, maar behield tot aan het einde der Egyptische beschaving haar symbolische en vooral ook haar cosmische betrokkenheid. Het is de overtuiging der Egyptenaren geweest, dat in het hiëroglyphische stelsel het geheel der philosofie ligt besloten. Het zal eenmaal ook de onze zijn.

De tweede, indirecte weg is de weg der deductie. Hij is die van het comparatisme, de godsdienst-historische vergelijking. Het Egyptische volk was een volk als een ander. De wereldbeschouwing der Egyptenaren kan niet zeer verschild hebben van die hunner tijdgenoten en naburen. Uitwisseling van gedachten op internationaal niveau was in de vroege oudheid een zeer veel trager verlopend proces dan in het heden. Maar men wist elkander toch te vinden; wij hebben hier te maken met een geschiedenis van tientallen eeuwen. De volken van het Midden-Oosten, Egyptenaren, Joden, Assyriërs, Babyloniërs, Perzen, moeten ook in hun onderling verband bestudeerd worden. Hadden zij alle dezelfde wereldbeschouwing, ieder hunner had desniettemin zijn eigen voorkeur en gaf leerstellingen voorrang, die bij de ander niet ontbraken, maar minder in de belangstelling stonden en bij dezen daardoor voor de navorser moeilijker te grijpen zijn. Het is ook zo, dat de tand des tijds veel heeft vernietigd. Wat in de letterkundige nalatenschap van het ene volk gespaard bleef, ging in die van het andere teloor. Leerstellingen, door de nabuurvolken met elkander gedeeld, doch in Egypte ontbrekend, kunnen worden verondersteld in dat land slechts te ontbreken, omdat de documenten, waarin zij stonden opgetekend, sedertdien zijn verdwenen. Door haar op te sporen is het mogelijk een aanzienlijke hoeveelheid historisch materiaal tot reconstructie van Egyptische theologie en philosofie bijeen te brengen.

Toen eenmaal de Grieken ten tonele verschenen, was de bloeiperiode der oudere litteraturen ten einde. De macht, die de Grieken ontplooiden, de rijkdommen, die zij vergaarden, de door hen bevorderde vulgarisatie van het alfabetische schrift stelden hen in staat het geestesleven van hun tijd met tot daartoe ongekende volledigheid voor het nageslacht vast te leggen. De taal van het Corpus Hermeticum is de Griekse. De studie der nabuurvolken ten aanzien der Hermetiek moet bij de Grieken worden aangevangen. Te onderzoeken is, welke der Griekse leerstellingen bij de oosterse volken geattesteerd zijn, opdat ook zij hypothetisch voor Egypte worden gewonnen. De voorsprong der in het Grieks gestelde documentatie is zeer groot en het zal zekerlijk nog lang duren, voordat de Egyptische zich naast haar onafhankelijkheid zal hebben verworven.

De methode der deductieve studie is de extrapolatie. De godsdienstige letterkunde van het pharaonische Egypte wordt begrensd door twee codifica-

ties, beide fundamenteel van elkander verschillend en toch van dezelfde inhoud: de Pyramideteksten, die de prae-historische periode, de periode van het analfabetisme, besluiten, en het Corpus Hermeticum, dat hetzelfde de historische periode doet. Beide codificaties vormen de limiet, waarbinnen de exegese zich heeft te bewegen. Leerstellig in de Egyptische godsdienst is slechts datgene, wat, naar zijn inhoud beoordeeld, hetzij tekstueel in beide, of althans in een van beide is geattesteerd, hetzij hypothetisch, bij in- of deductie uit beide, of althans uit een van beide kan worden afgeleid. De documentatie, waartoe de hier volgende Index toegang verleent, is samengesteld uit bewijsplaatsen, verzameld uit 1° de Egyptische, 2° de oosterse, 3° de klassieke, met name de Griekse letterkunde. De bewijskracht dezer is van geval tot geval verschillend. Die der groep onder 1°, zijn bewijzend voor de Egyptische oorsprong van het betreffende Hermetische leerstuk, wijzen althans sterk in die richting. Ontbreken de bewijsplaatsen uit groep 1°, die uit groep 2° bewijzen, maken althans waarschijnlijk, dat het leerstuk niet van Griekse, maar van oosterse oorsprong is. Ontbreken ook deze en is de gehele documentatie ontleend aan groep 3°, het beduidt, dat het leerstuk, gezien de context, waarin het is geplaatst, waarschijnlijk, of althans mogelijkerwijze, niet van Griekse oorsprong is. In de verzamelde bewijsplaatsen is naar kwaliteit gestreefd. Wat alle bewijskracht ontbeert, werd terzijde gelegd.

Het resultaat, waartoe het onderzoek der Hermetiek leiden moet, laat zich voorspellen. Het is de de-Hellenisatie der antieke philosofie. Welke laatste tot de volken van het Midden-Oosten, meer in het bijzonder tot de Egyptenaren als oudste gegadigden, zal worden teruggevoerd.

§ **5.** 'Corpus Hermeticum' is een moderne term, gebezigd tot betiteling van een zeventiental Griekse tractaten, die in de handschriften, waarin zij voorkomen, als groep zijn overgeleverd en, beoordeeld naar hun inhoud, inderdaad bijeen behoren. In wijder bereik beslaat de term alle geschriften op naam gesteld van de god-mens Hermes Trismegistus. Deze vallen dienovereenkomstig in twee groepen uiteen: 1° De geschriften opgenomen in de tekstuele uitgave van NOCK en FESTUGIÈRE, aangevuld met die uitgegeven door MAHÉ; men zie de bibliografie op blz. 28. 2° De geschriften door FESTUGIÈRE geïnventariseerd in het eerste deel van zijn grote werk over de Hermetische openbaring, als mede zij, geïnventariseerd door MASSIGNON en SEZGIN; waarover zo dadelijk.

De oorsprong van het Corpus Hermeticum is door mij behandeld in de in de aanhef genoemde studie over 'De Brief van Aristeas', op de bladzijden 68-138. Men vindt daar al datgene bijeen, wat de antieke auteurs over het onderwerp te zeggen hebben. Veel is het helaas niet, maar het biedt toch stof voor een reconstructie. Het Corpus Hermeticum, luidt deze, werd vervaardigd op last der eerste Ptolemaeën, zich ten doel stellend de Egyptische en de Griekse onderdanen huns rijks tot elkander te brengen. De in 1956 aangevoerde argumenten zijn nog heden datgene, wat zij in dat jaar waren. Nieu-

we zijn sedertdien niet aan hen toegevoegd, oude zijn niet komen te vervallen.

De politiek der Ptolemaeën was koloniale politiek; de kolonie daarin ondergeschikt aan het moederland. Hoewel zij het moederland, Griekenland, niet in hun macht hadden, stelden de Ptolemaeën in hun rijk de inheemse cultuur ondergeschikt aan de Griekse. Het Corpus Hermeticum, codificatie der bestaande leerstellingen van Egyptische theologie en philosofie, werd door hen ontworpen als middel om deze schikking te bewerkstelligen en daardoor hun gezag ook over het geestesleven der Egyptenaren uit te strekken. Maar hun motieven waren onzuiver; het werk vond bij het gros der bevolking geen weerklank. De macht der Ptolemaeën ging op de Romeinen over, die de Egyptenaren op slaafse uitschot brachten. Het Christendom verbreidde zich in het Nijldal. Het Corpus Hermeticum werd niet datgene, waartoe het de Ptolemaeën bestemd hadden. Opgevat als authentieke wedergave van oud-Egyptische godsdienst, deelde het in de vernietiging van deze laatste. In de eerste eeuw onzer jaartelling, vier eeuwen na de verovering van Egypte door Alexander de Grote, ging de Joodse natie onder de druk der Romeinen te gronde. Op de puinhopen van hun vaderland redigeerden de Rabbijnen, in vrije wil en zonder inmenging van derden, de codificatie hunner nationale inzettingen, de Misjna. Dit werk ligt nog heden voor ons.

Bleek het initiatief der Ptolemaeën onheilvol in zijn gevolgen, deze negatieve ontwikkeling heeft niet geheel in hun bedoeling gelegen. Zij hebben binnen de door henzelf getrokken grenzen de belangen der Egyptenaren, ook dezen hun onderdanen, wel degelijk willen behartigen. Het blijkt, naar ik meen, uit de samenstelling van het Corpus Hermeticum. De twee delen, waaruit dit bestaat, zijn naar hun inhoud te typeren als 1° een bundel in extenso wedergegeven dialogen, 2° een bundel apodictisch geredigeerde sacraal-wetenschappelijke tractaten. Volgens de geldende opvatting behelzen de dialogen Griekse philosofie en vormen zij de tekst van het Corpus in strikte zin, terwijl de apodictische tractaten niet zozeer wetenschap alswel magie, de schijnwetenschap der Egyptenaren bevatten. Anders gezegd: het Corpus valt uiteen in een hoger, Grieks, en een lager, Egyptisch gedeelte. Het komt mij voor, dat dit niet juist is. De beide delen zijn authentieke wedergaven van Egyptische wereldbeschouwing. De Hermetische tractaten zijn weliswaar gemodeleerd op de Platonische dialoog, maar deze laatste ging op zijn beurt terug op de cultische dialoog der oosterse volken[7]. De apodictische tractaten bestaan uit tabellen van symboliek, zoals er zovele uit de oud-Egyptische letterkunde bekend zijn. De tractaten zijn niet bijlage op de dialogen, de dialogen zijn inleiding op de tractaten. De dialogen hadden tot doel

[7] Oudheidkundige Mededelingen, deel LII, Leiden, 1971, blz. 50–51, noot 6. – Ziehier enige toevoegingen: de *brahmodia* bij de Perzen: Avesta, Jašt, V 82; ibid., Vidēvdāt, XIX 4. Haar inzet was de dood: Jawišt-ī-Frijānak, I 6, 13, III 46, 68, 76, IV 2, 9, 27. Grieken, Pythagoras: vgl. Jambl., Vit. Pyth., 82–83? Alexander de Grote en de Brahmanen: Clem. Alex., Stom., VI 4, 38, 2–12; Ps. Callisth., Hist. Alex. Magn., III 5–16, enz.

de lezer inzicht te geven in het geestesleven der Egyptenaren, de tractaten boden hem de systematiek hunner sacrale wetenschappen. De opzet der Ptolemaeën is blijkbaar deze geweest, door publikatie van een aantrekkelijk, in de Griekse taal geschreven en in Griekse trant geredigeerd inleidend deel voor de Egyptenaren de baan vrij te maken; hen ertoe te brengen door publikatie in een taal, die ditmaal de hunne niet was, noch kon zijn, de eeuwenoude geheimenissen hunner voorvaderen voor het nageslacht vast te leggen.

Met niets anders voor ogen dan fragmenten is het moeilijk het initiatief der Ptolemaeën naar waarde te schatten. De dialogen, waarvan wij noch het oorspronkelijke aantal, noch de oorspronkelijke omvang kennen, zijn philosofisch van inhoud. Van de apodictische tractaten liggen de meeste onuitgegeven in de handschriften. Voor zover zij uitgegeven zijn, overheersen in hen bepaalde onderwerpen, als de astrologie, de alchemie, de biologie en ontbreken andere als de taalkunde, de rechtswetenschap, de wiskunde. Wat de rechtswetenschap betreft, het Corpus Hermeticum was, geheel anders dan de Joodse Pentateuch en de Misjna, zekerlijk niet een wetboek. Wij weten niets over de omstandigheden, waaronder het werk ten uitvoer is gelegd. Was de voorrang aan de eerstgenoemde onderwerpen verleend in de opzet voorzien, of was zij slechts gevolg van de gekozen werkwijze? Het lijkt beter vragen van deze orde voorlopig onbeantwoord te laten.

Het lot is het Corpus Hermeticum niet gunstig geweest. In de vierde eeuw A.D. wisten de Christenen zich van de macht in het Romeinse Rijk meester te maken. Keizer Theodosius, 379–395, beval in het jaar 391 de niet-Christelijke heiligdommen in het rijk te sluiten en verbood in den vervolge de uitoefening der nationale culten. De patriarch Theophilus stond in datzelfde jaar de Christelijke monniken in de woestijn toe het Serapeum te Alexandrië te verwoesten, daarmede een uitweg gevend aan de na zeven eeuwen van Griekse overheersing opgekropte gevoelens der Egyptische bevolking. Deze daad, die de overwinning der Christenheid op haar voornaamste rivale bezegelde, beduidde het einde der pharaonische cultuur in het Nijldal. Er is geen bewijs voor, dat het Corpus Hermeticum vanuit het Serapeum werd geredigeerd. Maar men kan aannemen, dat de intellectuele kringen te Alexandrië, die de uitgave ervan bevorderden, door Theophilus zwaar werden getroffen. Voor het Corpus brak nu de diaspora aan. Het viel in stukken uiteen, die in de staat van fragmenten ieder hun eigen lotgevallen tegemoet gingen.

De handschriftelijke nalatenschap van Hermes Trismegistus laat zich grofweg in vieren delen. Daar zijn: 1° tractaten, geredigeerd in westerse, Europese talen; 2° tractaten, geredigeerd in oosterse, niet Europese talen; 3° inscripties; 4° teksten, niet tot het Corpus Hermeticum behorend, maar, beoordeeld naar hun datum en plaats, en naar hun toeschrijving, vorm en inhoud, daarmede ten nauwste verbonden. De verscheidenheid der gebezigde talen is uiteraard slechts schijnbaar. Het Corpus Hermeticum werd geredigeerd in de Griekse taal. Hermetische geschriften, die daarin niet zijn gesteld. zijn te eniger tijd uit het Grieks vertaald.

Voor de tractaten in de westerse, Europese talen geredigeerd beschikken wij, behalve over de in uitgave toegankelijke exemplaren, over de titels van vele andere, sedertdien verloren gegaan, en over een groot aantal daaruit overgelerde tekstpassages van variërende lengte. Het vele door FESTUGIÈRE reeds geboden kan waarschijnlijk nog worden vermeerderd. Om volledigheid te betrachten zal men de catalogi der handschrift-verzamelingen moeten uitkammen. Voor andere onderwerpen dan de Hermetiek – en met groot zijdelings profijt voor deze laatste – is zulks reeds geschied: voor de astrologie, voor de alchemie en, voor zover in het Grieks gesteld, voor de geneeskunde. Ditmaal zal de Hermetiek het hoofddoel der inventarisering moeten vormen. Uit te kammen zijn niet slechts de handschrift-catalogi, maar ook de Europese litteraturen, in de eerste plaats de Middeleeuws-Latijnse en de Byzantijns-Griekse, en vervolgens de middeleeuwse en jongere litteraturen der Romaanse, Keltische, Germaanse en Slavische volken.

De Hermetische overlevering is evenwel niet een zuiver Europese aangelegenheid. Hermes Trismegistus heeft ook een grote reputatie nagelaten in de oosterse litteraturen, vooral in de Arabische. Hij behoort volgens de Arabieren tot de oudste generatie der philosofen, levend en werkend voorafgaand aan de zondvloed. In de middeleeuwen wist men van de antieke geschiedenis niet veel meer en maakte men zich met name van de voorgeschiedenis van het Egyptische volk weinig met de waarheid strokende voorstellingen. Alleen, de hardnekkigheid, waarmede de Arabieren aan Hermes Trismegistus hebben vastgehouden, is opmerkelijk. Volgens de gangbare theorie is de Hermetiek verzamelnaam voor een in wezen anonieme letterkunde; welker auteurs zich op de autoriteit van de god Thot, of Hermes, beriepen om hun werken bij een in de geheimenissen van het oude Egypte geïnteresseerd publiek te gereder ingang te doen vinden. Het komt mij voor, dat de stelligheid, waarmede de Arabieren over Hermes Trismegistus spreken, op dergelijk drijfzand niet berusten kan. Voor hen was hij een zelfstandige en in zijn tijd vermaarde persoonlijkheid. Een zo positieve overtuiging moet een positief uitgangspunt hebben gehad. Ten einde daarop de nadruk te leggen werd de in de aanhef dezer inleiding geciteerde stelling door mij in 1945 geponeerd.

De Hermetische tractaten in Arabische vertaling zijn geïnventariseerd door L. MASSIGNON[8] en door F. SEZGIN[9]. Hun aantal is groot. SEZGIN, voor zover met zijn werk gevorderd, biedt 78 titels van in handschrift bewaarde tractaten; waarvan slechts een is uitgegeven. De tekst der zeventien in de vorm van dialogen geredigeerde tractaten van het Corpus Hermeticum in strikte zin ontbreekt. De tractaten behoren alle tot het apodictische genre. De in hen behandelde onderwerpen zijn wederom de astrologie, de alchemie, de magie. De belangstelling voor de persoon van Hermes Trismegis-

[8] Bij FESTUGIÈRE, La Révélation d'Hermès Trismégiste, deel I, blz 384–400, zie Bibliografie.

[9] F. SEZGIN, Geschichte des Arabischen Schrifttums, Leiden, vanaf 1967. De Hermetische tractaten, tot hiertoe opgenomen, staan geïnventariseerd in deel III, blz. 170–171, deel IV blz. 31–45, 47–48, deel V, blz 189–190, deel VII, blz. 50–58.

tus is meer uitgesproken dan die in de westerse teksten; hoewel over hem in feite niet veel meer dan in deze laatste wordt medegedeeld. De verhouding 78 : 1 spreekt duidelijke taal. Is in de Hermetische studiën sprake van urgentie, zij betreft de uitgave der 77 resterende tractaten. De publikaties over het onderwerp der Hermetiek tot hiertoe verschenen zijn alle geconcentreerd op het Europese aspect daarvan: de verhouding van Hermes Trismegistus tot de antieke, Griekse philosofie, de invloed van hem aan het einde der middeleeuwen uitgegaan op de Renaissance. Men kan in deze richting voortgaan en zal dat, zolang als haar mogelijkheden niet uitgeput zijn, ook moeten doen. Prioriteit komt in het heden echter toe aan de uitgave der in Arabische vertaling overgeleverde tractaten. De Arabistiek, hoe intens ook door velen beoefend, heeft te kampen met een grote achterstand. Duizenden Arabische geschriften liggen op uitgave te wachten; zonder kennisname van dewelke men zich noch van de oudheid, noch van de middeleeuwen een enigermate correct beeld kan vormen. De uitgave der niet-westerse teksten vereist veel inspanning. Men zal zich haar moeten getroosten om uit het slop te geraken.

De Arabische is de rijkste der litteraturen van het Midden-Oosten. Maar ook in de overige moeten vermeldingen van Hermes Trismegistus en exemplaren van diens geschriften of fragmenten daaruit te vinden zijn. Daar zijn: de Perzische en de Turkse letterkunde, beide van Islamietische belijdenis en door de Arabische sterk beïnvloed; de Joodse letterkunde der middeleeuwen, in haar Europees en oosters aspect; de Christelijke litteraturen, waaronder eveneens de Arabische, en verder de Armeense, de Ethiopische, de Koptische en de Syrische. Of ook de litteraturen van het Verre Oosten, de Indische en de Chinese, aan de studie der Hermetiek bijdragen kunnen, is onzeker. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat een of enige verdwaalde fragmenten uit haar gelicht zullen kunnen worden.

Epigrafisch materiaal, nagenoeg geheel in het Grieks gesteld, is rijkelijk voorradig. In het rijk der Macedoniërs en in dat der Romeinen trad van de Egyptische godsdienst nog slechts de dienst van Sarapis naar buiten. De voornaamste teksten zijn te vinden in M.J. VERMASERENS grote serie-werk over de oosterse godsdiensten in het Romeinse Rijk[10], de overige in de diverse publikaties van Hellenistische epigrafie. Niet tot het Corpus behorend, maar blijkbaar door dezelfde kringen als dit en in dezelfde jaren te Alexandrië bezorgd, eveneens van Egyptische signatuur, is een verhandeling over de astrologie, op naam gesteld van de oud-Egyptische wijzen Nechepso en Petosiris, overgeleverd in fragmenten, door E. RIESS verzameld en uitgegeven. Hermetische architectuur en beeldende kunst zijn die van de cultus van Sarapis. Ook daarover bestaat heden een uitgebreide literatuur.

§ **6.** Conclusies inzake de Hermetiek kunnen in goede trouw eerst dan getrokken worden, wanneer de in handschrift overgeleverde tractaten volledig zijn

[10] M.J. VERMASEREN, Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain, Leiden, 1961–1990, in 113 delen.

uitgegeven. De wenselijkheid van een dergelijke uitgave zij hier bepleit. De taak is zeer omvangrijk, en dit vereist toelichting.

Alle teksten zullen moeten worden uitgegeven, die hetzij op naam staan van Hermes Trismegistus, hetzij krachtens hun inhoud aan hem kunnen worden toegeschreven. Dat zijn in de eerste plaats de resterende in de Arabische taal overgeleverd en vervolgens alle andere, bekend of nog aan het licht te brengen. De Hermetische letterkunde is tekstueel uiterst zwak vertegenwoordigd; vele tractaten zijn slechts in één enkel handschrift bewaard. Het werk aan haar zal onder deze omstandigheden in de eerste jaren vooral ontginning zijn, waarbij de akker wordt blootgelegd alvorens te worden gecultiveerd. Aan een definitieve uitgave – of wat die naam verdient – van het Corpus valt noch in het heden, noch in de nabije toekomst te denken.

Om het werk te doen slagen is de medewerking van velen nodig. Een periodiek ware het aangewezen middel om deze allen aan het woord te doen komen. Voor opname daarin bieden zich de volgende onderwerpen aan: 1° verslagen van het onderzoek van de catalogi der publieke en private handschriftverzamelingen; 2° verslagen van het onderzoek der diverse literaturen; 3° uitgaven van tractaten, tekstfragmenten en testimoniën; 4° Egyptologische commentaren; 5° klassieke en westerse commentaren; 6° oriëntalistische commentaren; 7° studies inzake de van de Hermetiek op godsdienst, letterkunde en beeldende kunst uitgegane invloed.

De onderwerpen onder 1° en 2° betreffen vooral de omvang van de taak. Van vele private handschriftverzamelingen in de landen van het Midden- en het Verre Oosten is tot zelfs het bestaan onbekend. Verrassingen van velerlei aard blijven te verwachten. Het onderwerp onder 3° vergt in zijn behandeling terughoudendheid. De Hermetische tractaten zijn gewoonlijk van geringe omvang, hetgeen hun publikatie binnen het kader van een periodiek vergemakkelijkt. Aan deze publikaties kan de eis van volledigheid en zorgvuldigheid gesteld worden. Daaronder is echter te verstaan, dat zij, zolang als de handschriften niet met groter volledigheid zijn opgespoord, slechts een voorlopig karakter kunnen dragen. Het onderwerp onder 4° vormt de essentie van het werk en is daarvan tevens het meest problematische gedeelte. De Egyptologische bijdragen zullen van de zijde der Egyptologen en niet, zoals tot hiertoe, van die der classici en theologen moeten komen. De onderwerpen onder 5° en 6° behoren grotendeels tot de mediaevistiek, in haar westers en oosters aspect, en bestrijken een wel zeer uitgebreid terrein van activiteit en discussie. De Hermetiek, voor zover apodictisch geredigeerd, is wetenschapsbeoefening. De door haar beoefende wetenschappen zijn alle in de uitvoerige, zelfstandige en goed overgeleverde vakwetenschappelijke geschriften der Griekse en Romeinse letterkunde vastgelegd. De oosterse litteraturen zijn in dit opzicht van jonger datum en ten dele van de Griekse en de Romeinse afhankelijk, maar bieden door hun groter aantal en doorgaans grotere omvang een vloed van aanvullende gegevens; waaronder vele, die geheel buiten de klassieke overlevering om regelrecht op de oudheid teruggaan. De studie der antieke wetenschappen wordt bemoeilijkt door het feit, dat aan haar in

het nabije verleden, behoudens het loffelijke streven van enkelingen, te weinig aandacht is besteed. De uitgave der Hermetische teksten alleen vermag geen wijziging in deze onbevredigende toestand aan te brengen. Het onderzoek naar de geschiedenis der antieke en vooral middeleeuwse wetenschappen zal op veel groter schaal bedreven moeten worden dan in het verleden is geschied. Deze taak, waarin wederom de Arabistiek centraal zal moeten staan, vereist voor een ieder harer een organisatorische aanpak, die de in deze inleiding geschetste in omvang met een veelvoud overtreft.

De onder 7° vermelde, van de Hermetiek op godsdienst en letterkunde uitgegane invloed is in het Midden-Oosten, waar men de Hermetische teksten vanaf de vroege middeleeuwen voor ogen had, groter geweest dan in het westen, waar zij eerst in de veertiende en vijftiende eeuw bekendheid verkregen. Nauw betrokken bij de Hermetiek zijn vooral de auteurs van magie en occultisme, daar dezen veelal teruggrijpen op godsdienstige en philosofische leerstellingen daterende uit de periode der kindsheid van het mensdom. MASSIGNON noemt in zijn overzicht van de Hermetische letterkunde der Arabieren enige der bekendste namen: Balīnās, dat wil zeggen Apollonius van Tyana, Ḏun-Nūn, Ǧābir, Ibn Waḥšijja, Al-Maǧrīṭī, de Iḫwān aṣ-Ṣafā'. Vele der onder de naam der Hermetiek gaande werken zijn pseudepigrafen, aan een ander dan aan hun werkelijke auteur toegeschreven. Voor al deze auteurs was Hermes Trismegistus de oudste en meest gezaghebbende der antieke philosofen. Maar hun aller belangstelling ging niet slechts naar hem uit. Hun uitspraken kunnen opgenomen worden onder de testimoniën en kleinere fragmenten van het Corpus Hermeticum, hun werken als zodanig, die der magie in het algemeen, behoren afzonderlijk en los daarvan te worden uitgegeven. Het is in het belang van het alhier uitgestippelde programma zeer te wensen, dat zulks geschiede.

Om de bruikbaarheid van het tijdschrift te verhogen ware het wenselijk aan de tekst daarvan twee rubrieken toe te voegen: 1° Een Chroniek, waarin de telkenmale verschenen wetenschappelijke publikaties betrekking hebbend op het Corpus Hermeticum worden aangekondigd en hun inhoud kort wordt samengevat. 2° Een index der Hermetische passages in het betreffende deel besproken, en daarbij eenmaal in de tien of twintig jaren een verzamel-index. Het belang van zulk een index is groot. Hiernevens vindt men de, naar ik meen, eerste index der Hermetiek vervaardigd vanuit de gezichtshoek der Egyptische oudheidkunde en der oriëntalistiek in het algemeen. Wordt dit werk gedurende enige tientallen jaren voortgezet, de studie van het Corpus Hermeticum zal met die der oud-Egyptische letterkunde tot een harmonieus geheel zijn uitgegroeid en niet langer de speelbal vormen der Hellenisten.

Het is niet de bedoeling van dit betoog illusies op te wekken. De uitgave van het Corpus Hermeticum zal een in vele opzichten teleurstellende opgave blijken te zijn. Het Corpus is tengevolge van het collectieve auteurschap een onpersoonlijk, het is door het ontbreken van alle piëteit ten aanzien van het Egyptische verleden een kil werk. Zijn inhoud is niet verrassend, daar bekend uit de geschriften van vele andere, latere en zelfs oudere auteurs, die geheel

dezelfde zaken met groter volledigheid uiteenzetten. Zijn inhoud is ook niet aantrekkelijk. Onderwerpen als de astrologie en de alchemie wekken de belangstelling op, maar vermogen haar niet lang geboeid te houden. De authenticiteit aller Hermetische tractaten is problematisch. De Hermetiek had in de middeleeuwen de vorm aangenomen van een litterair genre. Vele teksten zullen moeten worden uitgeven, welker waarde ook binnen het kader van het genre laag moet worden aangeslagen. Een bovenal: het Corpus Hermeticum is een verkommerd werk, ja zelfs mislukt werk. Dat de Hermetische tractaten ooit gecodificeerd zijn en canonieke staat hebben verkregen, het valt te betwijfelen. Het succes behaald met de bundeling der geschriften van Plato en Aristoteles is ditmaal niet te verwachten. Na de overwinning van het Christendom was er voor de Hermetische philosofie geen plaats meer. De ondergang van het Corpus werd van staatswege in de hand gewerkt. Wie heden de klok wil terugzetten, moge weten waaraan hij begint.

De handschriften van het Corpus Hermeticum liggen voor ons. Hen uit te geven, het is een onvermijdelijke taak. Hoeveel geduld en geloof zij ook vergen zal, zij is niet uitzichtloos. Het ijzeren cordon door de afgunst der gezamenlijke antieke volken rondom Egypte gelegd moet worden doorbroken. Egypte, het heilige land: in zijn godsdienst prototype van Jodendom, Christendom en Islaam, in zijn hiëroglyphiek datzelfde van westerse philosofie en wetenschap. Wat eenmaal werd vernietigd, kan niet weder tot het aanzijn worden geroepen. Wat van het oude wonderland en zijn cultuur nog overeind staat, is toereikend om het nageslacht tot in lengte van dagen te inspireren.

BIBLIOGRAFIE

Corpus Hermeticum – Uitgave: A.D. NOCK en A.-J. FESTUGIÈRE, Corpus Hermeticum, Parijs, 1945–1954. Hierbij te raadplegen: Le R.P. FESTUGIÈRE, La Révélation d'Hermès Trismégiste, Parijs, 1986.

Cyranides – Uitgave: D. KAIMAKIS, Die Kyraniden, Meisenheim am Glan, 1976. De citaten in GVH zijn aan een oudere publikatie ontnomen: F. DE MÉLY, Les Lapidaires de l'Antiquité et du Moyen-Âge, Parijs, 1896–1902, deel II: Les Lapidaires Grecs, met bijdrage van C. RUELLE.[11]

Definitiones – Uitgave: J.-P. MAHÉ, Hermès en Haute-Égypte, Québec, 1978–1982, deel II, blz. 273–406.

Hymnus in Isin Memphiticus – Uitgave: D. MÜLLER, Ägypten und die Griechischen Isis-Aretalogien, Berlijn, 1961, en : J. BERGMAN, Ich bin Isis, Uppsala, 1968.

Iatromathematica – Uitgave: J.L. IDELER, Physici et Medici Graeci Minores, Berlijn, 1841–1842, deel I, blz. 387–396. De tekst der gecommentarieerde passages eveneens in het tractaat De Decubitu Infirmorum, ibid., deel I, blz. 430–440; alle op blz. 430.

Liber Hermetis – Uitgave: W. GUNDEL, Neue Astrologische Texte des Hermes Trismegistos, München, 1936.

Liber Sacer, de Decanis – Uitgave C.E. RUELLE, Revue de Philologie, deel XXXII, Parijs, 1908, blz. 247–277.

Nechepso et Petosiris – Uitgave: E. RIESS, Philologus, Supplement, deel VI, Göttingen, 1891–1893, blz. 327–394.

De Ogdoade et Enneade – Uitgave: J.-P. MAHÉ, Hermès en Haute-Égypte, zie boven, deel I, blz. 29–134.

De Septem Planetarum Plantis – Uitgave: Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum, Brussel, 1898–1951, deel VIII 3: P. BOUDREAUX, Codices Parisini, Brussel, 1912, blz. 151–165.

Fragmenta, ongenummerd – Uitgave, Christianus: M. BERTHELOT en C.E. RUELLE, Collection des Anciens Alchimistes Grecs, Parijs, 1888, deel II, Griekse tekst, blz. 395–421. – Olympiodorus, De Arte Sacra: ibid., deel II, Griekse tekst. blz. 69–106. – Zosimus: M. BERTHELOT, La Chimie au Moyen-Âge, Parijs, 1893, deel II, blz. 238.

Papyri Graecae Magicae – Uitgave: K. PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, Die Griechischen Zauberpapyri, Leipzig en Berlijn, 1928–1931.

Tabula Duodecim Locorum – Uitgave: Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum, zie boven, deel VIII 4: P. BOUDREAUX, Codices Parisini, Brussel, 1921, blz. 126–174.

Beeldende Kunst – Uitgave: J.-PH. LAUER en CH. PICARD, Les Statues Ptolémaïques du Sarapieion de Memphis, Parijs, 1955.

[11] Coiranos was de naam van de eerste Egyptenaar in de Romeinse Senaat opgenomen: Dio Cass., Hist. Rom., LXXVI 5,5. Coïncidentie?

AFKORTINGEN

AM – Architectonische Monoliethen, Amsterdam, Oxford, New York, 1978. Geciteerd naar de noten.
AV – De Ark des Verbonds, Amsterdam, Londen, 1971. Geciteerd naar de noten.
BA – De Brief van Aristeas, De Hellenistische Codificaties der Prae-Helleense Godsdiensten, Amsterdam, 1956. Geciteerd naar de noten.
BL – Het Beloofde Land, Assen, 1993, Geciteerd naar de noten.
CS – Camephis, Amsterdam, Oxford, 1975. Geciteerd naar de noten.
GVH – De Geboorte van Horus, Leiden, 1963-1989. Geciteerd naar de noten. Verdeling der noten over de delen: 1 (1-574), 2 (575-1712), 3 (1713-3315), 4 (3316-6404), 5 (6405-8496).
GZ – De Grote Zeeslang, Leiden, 1953. Geciteerd naar de noten.
HK – De Hemelvaart des Konings, Leiden, 1990. Geciteerd naar de noten.
JK – Jezus' Koningschap, Amsterdam, Oxford, New York, 1979. Geciteerd naar de noten.
LAS – Legis Actio Sacramento, Amsterdam, Oxford, New York, 1981. Geciteerd naar de noten.
MD – De Maat der Dingen, Amsterdam, Oxford, New York, 1976. Geciteerd naar de noten.
OMRO – Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks, Leiden, vanaf 1920. Geciteerd naar deel-jaargang: bladzijde en (noot).
ON – De Overstroming van de Nijl, Leiden, 1956. Geciteerd naar de noten.
OV – Het Oude Verbond, Amsterdam, Oxford, New York, 1984. Geciteerd naar de noten.
PA – De Praehelleense Ascese, in afleveringen gepubliceerd in OMRO, deel 48-69, Supplement, Leiden, 1967-1989. Geciteerd naar de noten. Verdeling der noten over de delen: 48-1967 (1-175), 49-1968 (176-483), 50-1969 (484-623), 52-1971 (624-823), 55-1974 (824-1722), 57-1976 (1723-2226), 61-1980 (2227-2751), 64-1983, Supplement (2752-3290), 67-1987, Supplement (3291-4196), 68-1989, Supplement (4197-4745).
ZO – Het Zonne-offer, Amsterdam, 1989, Geciteerd naar de noten.

INDEX

Verwijzingen naar het Corpus Hermeticum van algemene aard zijn te vinden in: – AM 52 – BA 318, 985, 988, 1031, 1075 – CS 14 – GVH 8480 – HK 125, 126. Noten aan de reeds gepubliceerde toe te voegen, zijn aangekruist(+).

Corpus Hermeticum I

Titel BA 989.

1 GVH 3343 – GZ 37 – ZO 382.
4 CS 34 – GVH 1364 – GZ 151.
5 AM 30 – GVH 506, 852, 1247, 1361, 1429, 1760, 1762, 3672+, 4979 – ON 125.
6 AM 30 – GVH 1762, 3283, 3311 – ZO 371.
7 GVH 3283.
8 GVH 508, 3302, 3514, 6945 – ZO 289.
9 GVH 1713, 2495, 2497, 3282, 3283, 3284, 7096, 7663 – OMRO 64-1983, Suppl.: 65 (230), 68 (269), 70 (295) – OV 37, 199 – PA 2806.
10 GVH 509.
11 GVH 1223, 1364, 5000, 5033, 5041, 6617, 6618, 6626, 6681, 7343.
12 GVH 3283, 3358, 3359, 6942, 7353 – ZO 267.
13 GVH 3359, 6942, 7634.
14 GVH 1364, 1570, 1589, 1596, 1766, 3358, 3359, 6528, 6942 – OMRO 64-1983, Suppl.: 62 (206).
15 BA 34 – GVH 1358, 1713, 1714, 6942, 6943, 7096 – PA 344+.
16 GVH 59, 1429, 1766, 2495, 2512, 6942, 7114.
17 GVH 849 (cit. 411a), 1352, 1766, 3283, 6618, 6942 – OV 390 – PA 1328.
18 BA 1125 – GVH 1714, 1716, 6411, 6413, 7145.
19 PA 4641.
20 GVH 1762.
21 GVH 6942.
24 GVH 2520+, 7341.
25 GVH 2511+, 2520, 7634.
26 GVH 1520, 3745, 8088, *bis* – HK 279, 390+.
27 GVH 570 – PA 344+ – ZO 372.
29 OMRO 31-1950: 92 (492).
31 AM 85 – BA 400 – GVH 510, 1756 – OMRO 31-1950: 109 (857), 115 (921) – OV 210 – PA 604, 618 – ZO 375.
32 OMRO 31-1950: 109 (857).
– BA 1339.

Corpus Hermeticum II

Titel BA 995.

1 GVH 3409 – GZ 184.
2 GVH 2013, 3409 – GZ 184.
3 GVH 3331, 3409 – GZ 184.
4 GVH 3331, 3409 – GZ 184.
5 GVH 3409 – GZ 184.
6 GVH 3409, 5004 – GZ 184.
7 GVH 3409 – GZ 184.
8 GVH 839, 3409, 5007 – GZ 184.
9 GVH 3409 – GZ 184.
10 GVH 2014, 2019, 3409 – GZ 184.
11 GVH 834, 3409 – GZ 184.
12 GVH 3283, 3286, 3287, 3409 – GZ 184 – OMRO 64-1983, Suppl.: 70 (295).
13 PA 1014.
14 GVH 809.
16 PA 616+.
17 GVH 6413, 6418, 6545, 7174, 7595 – ON 220 – PA 3210.

Corpus Hermeticum III

Titel BA 996 – OMRO 31-1950: 77 (96).

1 CS 34 – GVH 506+, 832, 1242, 1247, 1762, 1947, 1960, 3284, 3514, 3672, 4480+, 4520 (cit. 1228a)+ – ON 125.
2 GVH 835, 1256+, 3545, 4980, 6618 – MD 195 – OMRO 43-1962: 20 (110) – ON 210 – OV 200+.
3 GVH 6618, 6949, 7341, 8288 – OV 200+ – ZO 331, 333.
4 GVH 3331, 5011 – ZO 274.
– BA 1339.

Corpus Hermeticum IV

Titel BA 990 – GVH 5184.

1 BA 304 – GVH 511, 8154^{+} – GZ 156 – PA 858, 4690, 4709.
2 GVH 3355 – GZ 170 – PA 614 – ZO 373.
4 GVH 395, 5178 – GZ 17 – MD 61 – PA 619^{+}, 1799.
5 BA 449 – GVH 3987.
6 BA 214 – GVH 5178 – MD 61 – PA 4641.
8 CS 540^{+} – GVH 7595 – ZO 259.
9 ZO 278, 336.
10 GVH 3514 – ZO 284.
11 GVH 1880 – OV 210, *bis* – ZO 263, 277.

Corpus Hermeticum V

1 ZO 267.
2 OV 210, *bis* – ZO 338, 386.
3 HK 330 – OV 16, 210, *bis* – PA 614 – ZO 373.
4 GVH 4224 – PA 614.
5 PA 614 – ZO 373.
6 GVH 46, 3358^{+} – OV 210 – PA 614 – ZO 373.
7 PA 614.
8 PA 614.
9 GVH 3330, 3335, 6407.
10 BA 397 – GVH 3335 – OMRO 31-1950: 109 (857) – OV 210.
11 GVH 824, 3335 – OMRO 31-1950: 109 (857).

Corpus Hermeticum VI

1 GVH 1485, 1986, 1999.
2 GVH 3355, 8387 – GZ 197 – ZO 263.
3 GZ 197.
4 GZ 197 – OMRO 64-1983, Suppl.: 62 (206) – OV 210 – ZO 337.
5 PA 619.

Corpus Hermeticum VII

1 GZ 197 – ZO 384.
2 GVH 5829 – PA 1730, 4641 – ZO 337, 338, 371, 375, 382, 384, 387.
3 GVH 5829 – PA 1730, 4641 – ZO 382.

Corpus Hermeticum VIII

1 GVH 3351, 3355 – GZ 156, 170.
2 GVH 3350 – GZ 156, 170.
3 CS 33^{+} – GVH 384, 1264, 1563, 2013^{+}, 3497, 3499, 4839^{+}, 4950, 6611 – GZ 19, 156, 184 – PA 1766.
4 GVH 4777^{+}, 4778^{+}, 4779^{+} – LAS 167 – ON 42 – PA 397^{+}.
5 GVH 3287, 3331, 3368 – GZ 170 – OMRO 45-1964: 15 (2) – PA 618.

Corpus Hermeticum IX

1 AM 52 – BA 1000 – GVH 3301 – OMRO 31-1950: 50 (regel 4-5).
3 GVH 8268.
4 GZ 197 – PA 615.
5 GVH 3301, 5042 – OV 210 – ZO 259.
7 GVH 835, 859^{+} – OMRO 64-1983, Suppl.: 65 (230).
8 GVH 827^{+}, 3187, 5011 – GZ 170 – OMRO 64-1983, Suppl.: 50 (99), 66 (236).
9 GVH 3331, 3335.
10 BA 449 – PA 623.

Corpus Hermeticum X

Titel BA 991.

1 BA 994 – GVH 1756.
2 GVH 47^{+}, 1636, 1809^{+}, 1832^{+}, 8387 – OV 16.
3 GVH 47, 6535.
4 GVH 1647 – OMRO 49-1968: 48-49 (60, onder 8° en 10°) – ZO 303, 331, 372, 375, 386, 390.
5 ZO 337, 359, 371, 372, 374, 387.
6 OV 733 – ZO 337, 382, 386.
7 BA 994 – CS 538, 540^{+}, 543, 545 – GVH 822, 4911, 6992 – LAS 171.
8 CS 543, 545 – GVH 6992, *bis* – LAS 171 – PA 616.
9 PA 615, 618, 619^{+}.
10 GVH 1955, 3287, 3351 – GZ 170, 197.
11 AV 33 – GVH 2177, 4871, 6396, 8349 – OMRO 52-1971: 47-48 (11, onder 2°, *bis*).
12 GZ 170, 197.
13 GVH 825, 839, 1907, 6620 – OMRO 43-1962: 10 (23), 20 (111).

14 GVH 3322, 3331, 3514 – OMRO 64-1983, Suppl.: 50 (99) – ZO 284.
15 GVH 4911 – PA 619 – ZO 375.
16 GVH 825, 2382, 6620.
17 GVH 825, 837, 3287 – ZO 336.
18 GVH 1643, 3268, 3282, 3385, 3411 – GZ 9.
19 CS 544 – GVH 6992, 6996, 7936.
20 CS 544 – GVH 6992, 6996 – PA 1272^{+}.
21 GVH 3282 – PA 618.
22 GVH 1871, 6996.
23 GVH 3268 – PA 618
25 BA 449 – GVH 3321, 3357.

Corpus Hermeticum XI

2 GVH 3331, 3409, 4939, 4942, 4943, 4948, 4950 – GZ 184 – LAS 5^{+}, 24, 40 – ON 42.
3 GVH 1968, 3408^{+}, 4943, 4944, 4948, 4949, 4950, 4951, 4953 – GZ 184.
4 GVH 3355, 4902, 4904, 4905, 4907, 4917, 4949, 5043 – LAS 26.
5 GVH 3334, 4924, 4940, 4941, *bis*, 4943, 4949.
7 CS 354 – GVH 1221, 2493 – HK 255 – OV 37.
8 GZ 159.
11 GVH 2993 – GZ 156 – OV 16 – ZO 284.
12 GVH 8258 – PA 2782, 2785, 2790.
13 GVH 6407, 8258 – PA 2782, 2785, 2790.
14 GVH 6406, 6407 – PA 2785, 2790.
15 GVH 1581, 1674, 3350, 3358 – OV 210.
16 GVH 1581, 1588 – OV 210, *ter*.
17 PA 2790.
18 GVH 3331.
19 BA 449.
20 BA 214, 449 – GVH 3330, 3331, 3335, 4939 – OMRO 67-1987, Suppl.: 34 (regel 8-10)$^{+}$ – PA 614.
21 PA 616, 618, 4641.
22 GVH 3334 – OV 210, *bis*.

Corpus Hermeticum XII

1 GVH 3269, 3280, 3283, 3321, 3357, 3499.
2 PA 4641.
3 GVH 2383 – PA 616.
5 CS 614.
6 CS 614.
7 CS 614.
8 CS 614 – GVH 4949, 6937 – GZ 156, 167 – ZO 284.
9 CS 614.
10 GVH 3253.
11 GVH 3287.
12 GVH 3308.
13 BA 316.
14 GVH 530, 824, 3331, 3334 – OV 210.
15 GVH 2991, 3350, 3351 – GZ 170.
16 PA 1016, 1017.
17 GVH 1221, 1499, 1500, 1756, 6648.
18 GVH 809.
19 GVH 1875^{+}, 8371 – OMRO 64-1983, Suppl.: 66 (237) – PA 937.
20 GVH 3331, 3334 – ZO 331.
21 GVH 3333, 4924 – PA 614, 4709 – ZO 373.
22 GVH 1871, 1955, 1968, 3335, 3499.
23 GVH 3331, 3334, 3335 – OMRO 31-1950: 114 (900).

Corpus Hermeticum XIII

Titel BA 998.
1 GVH 6262 *ter*$^{+}$ – ZO 382.
2 GVH 662, 8392 – PA 1829.
3 GVH 6262^{+}.
4 GVH 6262^{+} – PA 1829.
6 GVH 1364, 1365^{+}.
7 GVH 6262^{+} – PA 1730.
8 GVH 570 – OMRO 31-1950: 114 (899).
10 GVH 6262^{+} – PA 1741.
11 BA 449 – OMRO 67-1987, Suppl.: 34 (regel 8-10)$^{+}$.
12 GVH 29 (cit. 1a)$^{+}$, 815, 3014, 5761 – MD 260 – OMRO 64-1983, Suppl. 70 (295).
13 GVH 6262, *bis*$^{+}$.
14 PA 1829.
15 GVH 1520, 3745, 5761, 8088, *bis* – HK 279 – MD 260.
16 CS 47 – GVH 6262^{+} – OMRO 31-1950: 92 (494), 98(628)$^{+}$.
17 GVH 3391 – OMRO 31-1950: 109 (857) – ON 172, 180.

18 AM 85 – OMRO 31-1950: 109 (857), 115 (921).
19 AM 85 – GVH 809 – OMRO 31-1950: 109 (857), 115 (921) – Ibid., 64-1983, Suppl.: 70 (295).
20 OMRO 31-1950: 109 (857) – Ibid., 67-1987, Suppl.: 34 (regel 8-10)$^{+}$.
21 AM 85 – GVH 3283 – OMRO 31-1950: 115 (921).
22 GVH 6262^{+}.

Corpus Hermeticum XIV

3 GVH 6407 – OV 210, *bis* – PA 2790.
4 GVH 8154 – PA 619 – ZO 336.
5 GVH 8154 – ZO 336.
6 GVH 8154, 8258 – PA 2782^{+} – ZO 336.
7 PA 4709 – ZO 259, 263.
8 PA 616, 1272^{+}, 2782^{+}.
10 GVH 67^{+}, 1505.
– BA 1339.

Corpus Hermeticum XVI

Titel BA 999 – GVH 3358.
1 BA 550.
2 BA 345, 550 – GVH 558, 8461 – PA 2380^{+} – ZO 89, 90.
3 GVH 3331, 3335 – GZ 156, 167 – ZO 284.
4 GVH 395, 1264, 1636, 1968, 3394, 3438.
5 GVH 1242, 1522, 1636, 1646, 1647, 1793^{+}, 1838, 1871 – ON 212.
6 GVH 1636, 1646, 3270, 3283.
7 GVH 48 – HK 122 – OMRO 43-1962: 18 (bij de citaten)$^{+}$ – PA 2789.
8 CS 540^{+} – GVH 1459, 1576, 1838, 7595 – OMRO 64-1983, Suppl.: 68 (269) – PA 2784 – ZO 389.
9 CS 540^{+} – GVH 1576, 7595 – OMRO 64-1983, Suppl.: 68 (269).
10 GVH 6407 – PA 2785, 2790.
11 GVH 1966 – PA 1272^{+}, 2015.
12 CS 454^{+}, 546 – GVH 1576, 2112, 6061 – OMRO 43-1962: 23 (121)$^{+}$.
15 GVH 3246, 8269, 8288.
16 GVH 1875, 3269 – OV 16 – ZO 190, 371, 388.
17 GVH 49, 2492^{+} – HK 279.
18 GVH 49, 1637 – OV 16.
19 GVH 3333, 3335, 6407 – PA 2790, 4709.
– AM 52.

Corpus Hermeticum XVIII

1 GVH 2471.
3 GVH 809 – OMRO 64-1983, Suppl.: 67 (261), 70 (295) – PA 2785.
5 BA 1076.
7 BA 1976.
8 GVH 2471, 3358.
10 GVH 230 – OMRO 31-1950: 101 (736) – Ibid., 64-1983, Suppl.: 63 (218) – PA 3616.
11 GVH 50, 103, 1833, 1878, 1884, 2092, 2363^{+} – JK 20 – ON 212 – OV 2 – ZO 389.
16 BA 346 – GVH 4217 – GZ 82 – OMRO 34-1953: 40 (67).

Asclepius

Titel BA 997.
1 BA 1040 – GVH 6508 – ZO 284.
2 CS 551 – GVH 400 (cit. 197a)$^{+}$, 402^{+}, 759, 1222, 1500, 1522, 3330, 3333 – GZ 156 – OMRO 64-1983, Suppl.: 74 (344) – ON 212 – PA 857, 1725^{+}, 3191, 4709 – ZO 284.
3 GVH 297, 1588, 1596, 1968, 6224 – GZ 156 – HK 150, 157 – MD 238 – PA 2389^{+} – OV 429 – ZO 284^{+}, 327.
4 GVH 2713, 6982, 6986, 6987, 7040, 7047 – ZO 329.
5 GVH 479, 6977, 6986, 7341.
6 BA 449 – GVH 775, 835, 1240, 1358, 2363, 2713, 3268, 3357, 4872, 7990 – OMRO 64-1983, Suppl.: 65 (235) – ON 142 – OV 626^{+} – ZO 36, 289, 331, 389.
7 GVH 297, 1253^{+}, 3357, 3358, 5608, 5829 – OV 429 – PA 618, 2389.
8 BA 446 – GVH 297, 1240, 1970, 3351, 5829 – ZO 331.
9 PA 618 – ZO 331, 347.
10 GVH 297, 3350, 3357, 3358, 3368, 4943, 5608 – OV 210.

11 CS 545 – GVH 297, 5611, 7990 – LAS 171, 287, 289 – OV 429, 430, 434 – PA 2389, 4565, 4641 – ZO 95.
12 CS 545 – GVH 6992, 8442, 8443, 8444, 8448, 8481, 8482 – LAS 171 – PA 613, 4445 – ZO 387.
13 CS 662 – GVH 2470, 2471, 8443, 8444, 8448, 8481, 8482 – ON 42 – PA 613, 4445.
14 GVH 835, 1263, 1264^{+}, 1757, 1761, 1889, 1968, 3330, 3497, 6609, 6611, 6717, 8443, 8444, 8448, 8481, 8482, – OMRO 64-1983, Suppl.: 70 (295) – ON 125 – PA 613, 857, 4445, 4709.
15 GVH 1263, 1264, 6609, 6611, 6717.
16 ON 142.
17 BA 346 – GVH 835, 837, 839, 1588, 1591, 1968, 6224.
18 GVH 825, 3280, 3283 – PA 618.
19 GVH 838, 1581, 1646, 1962, 2493 – GZ 156 – OV 210.
20 BA 397, 911 – GVH 1713, 3335, 6407, 6413, 7096 – PA 2790.
21 GVH 6554, 6611, 6982, 6987, 7096 – PA 3204, 3204^{+}.
22 BA 214 – GVH 1961 – PA 619 – ZO 260.
23 GVH 3320, 8190 – PA 742^{+}, 1350.
24 BA 196 – GVH 1874, 5505, 7068, 7596 – OMRO 31-1950: 116 (924) – Ibid., 35-1954: 53 (30) – Ibid., 64-1983, Suppl.: 61 (191) – ON 288 – OV 1142 – PA 2761, 3702, 4233 – ZO 97.
25 GVH 1588, 7068 – GZ 170 – LAS 160 – OMRO 35-1954: 53 (30) – Ibid., 56-1975: 73 (43) – ZO 331.
26 GVH 3350 – GZ 174 – OMRO 35-1954: 53 (30) – ON 42.
27 BA 1149, 1151 – GVH 3286.
28 CS 540^{+} – GVH 7595, 7936.
29 GVH 51, 3283, 3355, 6407 – LAS 130 – OMRO 64-1983, Suppl.: 68 (269) – OV 16, 22 – PA 618, 2790 – ZO 284^{+}, 300.
30 GVH 1490, 1491, 1494, 1500, 2991, 2998, 3322, 3408, 3409, 3771, 4780, 4926, 4949, 4950, 5003 – GZ 184 – LAS 26, 41 – OMRO 64-1983, Suppl.: 45 (27).
31 GVH 1952, 3350, 3408, 3409, 4939, 4950, 4953, 5003, 5011 – GZ 184.
32 GVH 3300, 3408, 4940, 4942, 4943, 4946 – OMRO 64-1983, Suppl.: 62 (204) – PA 619, 4565.
33 GVH 834, 835, 2014 – GZ 14.
34 GVH 1588, 3287, 3331, 3335, 5765, 6224 – GZ 184 – OV 210.
35 GVH 1581, 1584, 1588, 6978, 6980, 7040 – OV 210.
36 GVH 1221, 1581, 1584, 1588.
37 BA 1145 – CS 14 – GVH 1358.
38 BA 1042.
39 GVH 1964, 1966, 1967, 1981.
40 GVH 1967, 1981, 4940, 4941, 4949, 5003, 5011, 5012, 5044 – PA 1014, 1017.
41 CS 47 – GVH 2087, 4953 – OMRO 31-1950: 92 (494), 98 (628)$^{+}$, 107 (825), 109 (857), 115 (922) – OV 11 – PA 238^{+}, 615, 618, 1240, 1241^{+}, 3030 – ZO 338, 386, 387, 390.
– AM 52.

Stobaei Hermetica I

1 OMRO 64-1983, Suppl.: 62 (206) – OV 210 – ZO 336.

Stobaei Hermetica II A

2 GVH 5608^{+} – PA 4633.
4 GVH 1875.
6 OV 210 – ZO 338, 378, 387.
14 GVH 52 – LAS 129, 134^{+}.
16 GVH 3093 – PA 3194^{+} – ZO 263.

Stobaei Hermetica II B

2 GVH 8448 – PA 613.
5 OV 733 – ZO 279.
6 PA 4622.

Stobaei Hermetica III

1 BA 994.
3 GVH 1506, 4779 – ZO 263.
4 GVH 1506.
6 GVH 4873.
9 GVH 3260^{+}.

Stobaei Hermetica IV

4 ZO 331.

7 GVH 4924.
10 OMRO 31-1950: 77 (96; *sic*, niet III).
13 ZO 263.
18 GVH 1871.
22 GVH 3246.

Stobaei Hermetica V

2 GVH 53, 6407 – PA 2790.
7 GVH 5924, 5933, 7833, 7870.

Stobaei Hermetica VI

1 BA 994.
4 GVH 5011.
8 GVH 1871.
9 GVH 1871, 2497.
10 GVH 1871
11 GVH 67^{+}, 1871.
12 GVH 1871.
13 GVH 1871.
15 CS 431, 440 – GVH 6663, 6670, 6681.
18 OV 210, *bis*, 733 – ZO 335, 337, 378^{+}, 391.
– BA 1042, 1159.

Stobaei Hermetica VII

1 GVH 1981, 4924.
2 ZO 259.
3 OV 210 – ZO 347, 378.

Stobaei Hermetica VIII

1 GVH 1967, 4924.
5 CS 614 – GVH 4924.
7 GVH 1967, 4924.

Stobaei Hermetica IX

1 GVH 1559, 1697, 1955, 6717, 6945.
2 GVH 1559, 1697, 1955.

Stobaei Hermetica X

1 GVH 2263^{+} – LAS 5
– LAS 1.

Stobaei Hermetica XI

2 (5) ZO 263.
2 (8) GVH 3246.
2 (18) GZ 197.
2 (29) GZ 197.
2 (32) GVH 2263^{+} – LAS 5.
2 (34) GVH 6717.
2 (35) GVH 3093, 8140 – OMRO 31-1950: 79 (116)$^{+}$ – PA 1017, 1018, 3194^{+}, 3201 – ZO 263.
2 (38) GVH 8387 – ZO 336.
2 (39) ZO 336.
2 (40) GVH 1364, 1871.
2 (41) GVH 3526.
2 (42) PA 1026.
2 (45) GVH 3498.
2 (46) GVH 1981, 4924.
5 BA 680 – GVH 4924, *bis*.

Stobaei Hermetica XII

1 GVH 1967, 4924, *bis*.

Stobaei Hermetica XIII

– GVH 1961^{+}.

Stobaei Hermetica XIV

1 GVH 1967, 1969, 4924, 5045.
2 GVH 1967, 4924, 5011.
– BA 1339.

Stobaei Hermetica XV

1 GVH 863, 1494, 1505, 4779, 4780, 4783.
2 GVH 1432, 1500, 1756, 3546, 4479.
3 GVH 4981.
4 GVH 848, 849, 1506, 1560, 2357, 7040, 7045, 7048 – OMRO 43-1962: 20 (112).
5 GVH 847, 848, 2357, 2485, 2990, 2991.
6 GVH 3986.
7 CS 614 – GVH 825, 839, 1506.

Stobaei Hermetica XVI

1 GVH 1506, 3499.
2 LAS 40^{+}.
3 GVH 1507.
5 GVH 1507.
6 GVH 1499, 1507, 1618^{+}.

Stobaei Hermetica XVII

1 CS 614.
3 GVH 3246.
6 GVH 1841.

Stobaei Hermetica XVIII

4 GVH 3246.
5 GVH 1841, 3246.

Stobaei Hermetica XIX

1 CS 539 – GVH 1494, 1506.
3 GVH 1506, 1962, 4779, 4782, 5011, 5018.
4 GVH 1494, 1506.
5 GVH 832, 1655, 1841, 7836.
6 GVH 1841.
7 GVH 5016.

Stobaei Hermetica XX

5 GVH 5708.
6 GVH 5708.
7 OMRO 64-1983, Suppl.: 53 (131)$^{+}$.

Stobaei Hermetica XXI

1 GVH 6945.
2 GVH 54, 1861, 1897, 3280.

Stobaei Hermetica XXII

Titel BA 992.
– GVH 627, 663, 3499, 6565, *bis*, 7918.

Stobaei Hermetica XXIII

Titel BA 993 – GVH 5996, 7781 – OMRO 31-1950: 77 (96) – ON 236.
1 OMRO 31-1950: 77 (96, *sic*).
2 GVH 2031, 3526 – OV 8 – OMRO 64-1983, Suppl.: 29 (regel 8)$^{+}$.
3 OV 8, 210 – ZO 47^{+}, 327.
5 BA 463, 478 – ZO 97.
6 BA 463, 478.
7 BA 463, 478, 1041, 1147^{+} – BL 1048 – GVH 8371, 8379, 8392 – HK 324.
8 BA 463, 478, 490 – GVH 8252, 8255 – JK 9.
9 GVH 1760.
10 GVH 1766 – OMRO 52-1971: 45 (3) – Idem, 64-1983, Suppl.: 68 (267)$^{+}$, – ZO 228^{+}.
12 GVH 1766.
14 GVH 395, 639, 839, 1429, 1637, 3605.
15 GVH 639, 1429, 1637, 3605.
16 GVH 639, 1637, 3605 – HK 131 – OV 480.
17 GVH 639, 1637, 1858, 1873, 3605, 3990 – OMRO 64-1983, Suppl.: 41 (Naschrift, 9°), 65 (227, 230), 70 (295).
18 GVH 639, 1240, 3606, 6626 – OMRO 52-1971: 47 (11).
19 GVH 3606, 6980.
20 GVH 3606, 4874, 5016 – OMRO 64-1983, Suppl.: 65 (230).
21 GVH 825, 3606.
22 GVH 3606.
23 GVH 1364, 3606, 6597, 6600, 6626, 6645, 6669, 6681 – OMRO 46-1965: 65 (8).
24 GVH 3606 – HK 129.
25 GVH 3606, 3990 – OMRO 64-1983, Suppl.: 41 (Naschrift, 9°).
27 GVH 2031 – LAS 213 – OV 200, 207 – PA 2071.
28 GVH 2511^{+}, 7639 – LAS 213 – OV 16, 200, 207 – PA 2071 – ZO 361.
29 GVH 2511^{+}, 7639 – LAS 213 – OV 200, 207 – PA 2071.
30 GVH 1400, 3982.
31 GVH 3986, 3989.
32 BA 469 – CS 3 – GVH 3986.
33 GVH 3986.
34 GVH 29, 822, 1833, 1873, 3514, 3986 – OMRO 64-1983, Suppl.: 65 (227, 230) – PA 2785.
35 GVH 3986, 3990.
36 GVH 89, 2428, 3986, 3989, 7815 – OMRO 43-1962: 9 (14).
37 GVH 3986.
38 GVH 1975, 3989, 3990 – LAS 37, 171 – OMRO 64-1983, Suppl.: 41 (Naschrift, 9°), 74 (344) – PA 1725^{+} – ZO 361.
39 CS 545 – GVH 3990, 6992 – LAS 171 – OMRO 64-1983, Suppl. 41 (Naschrift, 9°).

40 GVH 825^{+}, 3991 – OMRO 64-1983, Suppl.: 41 (Naschrift, 9°).
41 GVH 3991, 6262^{+}.
42 BA 1042 – CS 540^{+} – GVH 3991, 6597, 6599, 6669, 6992, 7595, 8449 – GZ 187 – LAS 355 – OMRO 46-1965: 65 (8) – Idem, 64-1983, Suppl.: 70 (300), 79 (378) – OV 482 – PA 2392.
43 BA 469, 1148 – GVH 2123, 2126.
45 GVH 2607.
48 GVH 4499^{+} – OMRO 64-1983, Suppl.: 65 (227).
49 OV 200.
50 OV 200.
51 GVH 4480 – OV 200.
52 GVH 1219, 1223, 1833, 6648.
53 AV 114^{+} – GVH 3986, 3987, 7936^{+}.
54 GVH 3356^{+}.
55 GVH 3356^{+}.
56 GVH 3356^{+} – OMRO 31-1950, 102 (762-764)$^{+}$, 107 (832)$^{+}$ – OV 11 – PA 235, 2960, 4608.
57 GVH 3356^{+}.
58 CS 619 – GVH 1760, 3356^{+}.
59 GVH 400, 1223, 2249, 3356^{+}, 3378, 5608, 6648, 6661 – OMRO 56-1975: 73 (blz. 43) – PA 397.
60 GVH 3356^{+} – LAS 457^{+} – OMRO 31-1950: 79 (120)$^{+}$ – Idem 56-1975: 73 (blz. 43) – PA 3702.
61 GVH 3356^{+} – OMRO 56-1975: 73 (43) – PA 1190.
62 GVH 3356^{+} – HK 156 – PA 811^{+}.
63 GVH 3356^{+}.
64 GVH 1333, 8254.
65 LAS 146 – OMRO 31-1950: 77 (107) – PA 828 – ZO 81.
66 ZO 97.
67 CS 480 – GVH 6260 – LAS 146 – ON 224 – OV 648 – PA 2755, 3616 – ZO 97.
68 BA 1047, 1048 – GVH 3526, 8254^{+} – LAS 144, 146.
– BA 1146, 1339 – OMRO 31-1950: 105 (804) – Idem, 46-1965: 65 (7).

Stobaei Hermetica XXIV

Titel BA 993.
1 GVH 1219.
2 GVH 3077 – OV 16.
3 GVH 3991, 7936.
4 CS 540^{+} – GVH 3990, 3991, 7595, 7936 – OMRO 64-1983; Suppl.: 41 (Naschrift, 9°) – ZO 81^{+}.
5 GVH 8450.
8 GVH 7179.
9 GVH 824, 1400.
10 GVH 824, 7812.
11 BA 213 – CS 456, 533 – GVH 306, 2042, 7068, 7608, 7696, 7784.
12 BA 213 – GVH 7597, 7610, 7696 – OV 434^{+}.
13 BA 213 – GVH 19, 2421, 2428^{+}, 5705, 7068, 7597 – GZ 8 – OMRO 43-1962: 9 (14) – Idem, 45-1964: 23 (83, 90) – ON 236.
14 BA 213 – GVH 5705, 7597, 7611 – OMRO 45-1964: 23 (90) – ON 102.
15 BA 213 – GVH 2421^{+}, 5705, 5708, 7597 – LAS 20^{+} – OMRO 45-1964: 23 (90) – ON 288.
16 GVH 5608^{+}.
17 CS 419 – GVH 6601, 6665, 6681, 6708.
18 GVH 5608^{+}.
– OMRO 31-1950: 105 (804).

Stobaei Hermetica XXV

3 CS 539.
4 GVH 1746^{+}, 1969, 3289, 3990^{+} – PA 3194^{+}, 4633.
6 CS 419.
7 CS 419 – GVH 6601, 6665 – OMRO 64-1983, Suppl.: 70 (300, 302), 79 (378).
8 CS 419 – GVH 3990.
9 HK 265.
10 GVH 856.
11 GVH 809, 818, 1873^{+}, 5639 – HK 140 – OMRO 64-1983, Suppl.: 65 (227) – OV 478, 480 566.
12 GVH 805, 1835^{+}, 5639 – HK 140 – OV 566.
13 GVH 5639 – HK 140 – OV 478, 480.
– OMRO 31-1950: 105 (804).

Stobaei Hermetica XXVI

3 GVH 222, 3982.
4 GVH 3526, 7936.

5 GVH 3256, 6597, 6669.
6 GVH 6597, 6669.
7 GVH 6597, 6669.
9 BA 693, 1050 – GVH 8429.
12 GVH 1862.
13 GVH 297, 5608, 7918.
14 GVH 771, 5654.
15 GVH 838, 5675.
16 GVH 1400, 5677, 5680^{+}.
17 GVH 5688, 5693^{+}, 5694^{+}, 5695^{+}.
18 GVH 753^{+}, 838^{+}, 4499^{+}, 5106^{+}, 5695a (blz. 474, regel 9)$^{+}$.
19 CS 419, 421 – GVH 1477, 5649, 6597, 6600, 6645.
20 CS 419 – GVH 746, 3282, 6597, 6600.
21 CS 419, 422 – GVH 6597, 6600.
22 CS 419 – GVH 838, 3099, 6597, 6600, 6669.
23 CS 419 – GVH 6597, 6600, 6669.
25 GVH 5708.
26 GVH 5654.
27 GVH 838, 1240, 1433, 4499^{+}, 5106^{+}.
30 GVH 1353.
– OMRO 31-1950: 105 (804).

Stobaei Hermetica XXVII

– OMRO 31-1950: 105 (804).

Stobaei Hermetica XXIX

– BA 308 – GVH 2511, 7640 – OMRO 52-1971: 45 (3).

Fragmenta Hermetica

1 CS 538, 539 – GVH 4915.
3a BA 397 – GVH 8442.
3b GVH 8428, 8431.
7 PA 1739^{+} – ZO 336.
8a GVH 3358.
8b GVH 3358.
10 PA 615.
13 CS 51^{+} – GVH 1713, 7096.
14 ZO 379.
16 GVH 3244 – ZO 347, 375.
18 GVH 1646, 1838, 3499.
19 CS 614.
20 CS 614 – PA 619.
21 CS 614 – GVH 1240, 1245, 1875, 3283, 3334, 4525, 6626 – OMRO 64-1983, Suppl.: 66 (238) – PA 2113, 2375, 2412 – ZO 280^{+}.
22 GVH 1746^{+} – BL 1081 – HK 208^{+} – PA 4429.
22a GVH 1746^{+}, 3283.
23 GVH 809, 835, 1891, 3283, 3331, 4982.
24 GVH 1872 – OMRO 64-1983, Suppl.: 65 (235).
26 CS 614.
27 GVH 512, 1760, 1762.
28 AM 45 – GVH 513, 571, 1798, 1841.
29 AM 46 – GVH 505^{+}, 513 – ZO 259.
31 GVH 1245, 4061, 4481 – GZ 9.
32a GVH 514.
32b GVH 515 – OV 16.
33 BA 304 – GVH 516, 1766 – OV 16.
34 BA 304 – LAS 144.
35 BA 304 – GVH 513, 1364.
36 GVH 508.

Cyranides I

Praef. ZO 198.
1 ZO 317.
2 PA 296^{+}.
3 GVH 6869, 6874, 6915, 6919, 6923 – OMRO 38-1957: 10 (24).
5 PA 188^{+}.
7 PA 2206.
18 GVH 6862, 6864, 6878.

Cyranides II

2 GVH 6878.
3 PA 1825^{+}, 3162 – ZO 352, *bis*.
7 GVH 6878, 6923.
9 GVH 6878.
11 GVH 6878.
15 GVH 6915, 6923.
19 GVH 6915.
24 GVH 6878.
28 GVH 6878.
36 GVH 6707.
40 GVH 7148.

Cyranides III

1a GVH 6915, 6920+.
9 GVH 6920, 6923.
10 OMRO 38-1957: 10 (24).
26 GVH 6923.
37 GVH 5691+.
43 PA 296+, 1285+.
49 PA 1908+.
51 GVH 6878+.

Cyranides IV

37 GVH 6862.

Definitiones

I 4 GVH 3368+.
II 1 GVH 1373+, 5608+.
II 3 GVH 3378+.
IV 1 GVH 5608+.
IX 7 ZO 36.
XI 2 GVH 1373+.

Hymnus in Isin Memphiticus

4 LAS 146.
7 PA 828 (1°)+.
12 GVH 3547 – OMRO 56-1975: 74 (blz. 47).
15 PA 2216.
17 OV 626.
18 GVH 3028+.
19 ZO 426.
20 ZO 426.
27 OV 626.
30 OV 627.
33 PA 2420+.
36 PA 3611.
37 PA 3012.
39 PA 2215.
43 PA 2215.
44 OMRO 64-1983, Suppl.: 68 (266).
49 PA 2215.
51 GVH 5988 – OV 370.
52 LAS 146.
53 GVH 4096.

Iatromathematica I

1 GVH 3368+ – OMRO 45-1964: 15 (2).
2 GVH 2511+ – PA 998.
3 GVH 3368, 3773+, 3798+ – PA 998, 1000.
4 GVH 59 – PA 998.
5 PA 998, 1442+, 1446.
7 GVH 5611 – LAS 289 – OV 434.

Liber Hermetis

p. 26, 33-34 PA 2921.
p. 36, 7-10 GVH 7793.
p. 41, 1 GVH 4997.
p. 66, 21 PA 2921.
p. 76, 28 PA 2921.
p. 80, 34-35 GVH 7140.
p. 82, 8 PA 2921.
p. 90, 7 PA 2921.

Liber Sacer, De Decanis

– PA 999, 1000.

Nechepso et Petosiris

fr. 6 OV 458.
fr. 14 GVH 3028, 3039.
fr. 25 BA 1339 – GVH 3368, 5493.
fr. 27 OMRO 64-1983, Suppl.: 53 (131).

De Ogdoade et Enneade

p. 57, 15 CS 51+.
p. 58, 16 ZO 372.
p. 62, 5-10 GVH 1515+.
p. 63, 17-20 OV 1307+.
p. 63, 22 CS 51+.

De Septem Planetarum Plantis

p. 154, 9-10 GVH 2131.

Tabula Duodecim Locorum

p. 148, 2 PA 2928, 3040.
p. 165, 4 PA 2927.
p. 165, 16 PA 2927+, 2928, 3040, 3042.

Verspreide Fragmenten

Christian. Alchimista
p. 407, 12-14 GVH 6098 – OMRO 56-1975: 74 (30) – ZO 284.

p. 407, 15-16 OMRO 56-1975: 74 (blz. 30) – Idem, 64-1983: 72 (321) – ZO 284^{+}.
p. 408, 6-8 GVH 6098 – OMRO 56-1975: 74 (blz. 30) – ZO 284.

Jambl, De Myst., VIII 3 GVH 1838.

Lyd., De Mensibus
iv 32 PA 3714.
iv 53 GVH 8297.
iv 64 BA 1339 – GVH 2900, 7104.
iv 149 PA 3714.

Olympiod. Alchimista, De Arte Sacra
17 GVH 6098.
32 GVH 7226.
51 GVH 3324, 3368, 3369, 4659, 5926, 6681, *bis*, *6697*, *bis* – OMRO 45-1964: 15 (2) – Idem, 64-1983, Suppl.: 53 (131) – PA 1442^{+}.
52 OMRO 64-1983, Suppl.: 73 (336) – PA 1825 – ZO 352.

Papyri Graecae Magicae
xiii 980 ZO 284.

Plut., De Is. et Osir., 61 GVH 811, 812.

Sudas, Lexicon, sub voce Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος CS 13 – GVH 8431.

Zosim. Alchim., Op. Syr, VIII 1, p. 238 GVH 1635.

Beeldende Kunst

PA 2070 – LAS 172, 173.